rekenschap

humanistisch tijdschrift voor wetenschap en kultuur

UVH
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel. (030) 239 01 99

december 1981
jaargang 28, nummer 4
verschijnt driemaandelijks

in dit nummer:

- meneer van dale gaat uit preken
- humanisme versus nihilisme?
- levensovertuiging en humanistische begeleiding
- energie en voortbestaan
- ethiek en politiek

Inhoud

Drs E. van der Hoeven — **ETHIEK EN POLITIEK: EEN NABESCHOUWING / 145**
Verslag en kommentaar naar aanleiding van de konferentie over ethiek en politiek, georganiseerd door de Stichting Socrates op 25 oktober in Amsterdam.

Dr J. C. Brandt Corstius — **MENEER VAN DALE GAAT UIT PREKEN / 149**
Het algemeen erkende „Groot woordenboek der Nederlandse taal" blijkt van een hardnekkige bijbelse vooringenomenheid te zijn.

Dr W. van Dooren — **DE VASTE GROND: HUMANISME VERSUS NIHILISME? / 156**
Kan een humanist ook nihilist zijn? Vaak denkt men van niet; Van Dooren ziet dat anders.

C. Uitenbogaard — **DE FUNKTIE VAN DE LEVENSOVERTUIGING IN DE PRAKTIJK VAN DE HUMANISTISCHE BEGELEIDING / 163**
Een door de Humanistische Groep Geestelijke Gezondheid uitgebrachte visie.

H. de Vries — **ENERGIE EN VOORTBESTAAN / 175**
Kanttekeningen bij een brede maatschappelijke diskussie.

Drs P. H. J. M. Derkx — **INGEZONDEN BRIEF / 184**
Over ethiek en politiek.

M. Wimmers — **BOEKBESPREKING / 188**
Een boek over geestelijke verzorging en pastoraat.

Dr H. Bonger — **LOSSE NOTITIES/ 190**
Over het voorprogramma in de bioskoop en Joris Vriamont.

AUTEURS IN DIT NUMMER / 192

Ethiek en politiek: een nabeschouwing

De discussies over kernbewapening hebben grote meningsverschillen in het Verbond bloot gelegd; niet alleen over praktisch-politieke kwesties, maar ook over de principiële vraag wat in dit geval (en daarmee ook in andere gevallen) de juiste verhouding van politiek en ethiek is. Zij die vinden dat het Verbond zich concreet moet uitspreken tegen kernwapens (en dan ook voor éénzijdige stappen naar ontwapening) blijken een andere opvatting over ethiek te huldigen dan zij die daar tégen zijn; en die huldigen weer andere opvattingen dan humanisten die wel uitspraken van het Verbond tegen kernwapens wensen, maar vinden dat het moet afzien van een gedetailleerde invulling van politieke stappen.

De achterliggende vragen over ethiek en politiek waren het thema van een gelijknamige studiedag van de Stichting Socrates op 25 oktober j.l. Natuurlijk lukte het op deze dag niet, de diepere levensbeschouwelijke kwesties los van de concrete voorbeelden uit de kernwapendiscussie aan de orde te stellen; dat was ook niet de bedoeling van de organisatoren, maar toch ging de discussie opvallend vaak over concrete kwesties uit het kernwapendebat. Ook werd meestal snel doorgeschoven van achterliggende vragen over de relatie ethiek-politiek naar de consequenties daarvan voor de opstelling van het Verbond.

Goede bedoelingen

Toch werden achtergrondvragen wel ter discussie gesteld, zoals op het moment dat Rob Buitenweg aan inleider Arie den Broeder de vraag stelde, of zijn opvatting over ethiek niet een zeer bepaalde was, en of hij daarmee niet bij voorbaat het belang van de ethiek voor concrete politieke uitspraken beperkte. In zekere zin was dit de hamvraag van de dag. Arie den Broeder had in zijn lezing enkele uren eerder gesteld dat ethiek strikt genomen alleen te maken heeft met het „behoren" en als zodanig een onderdeel van de filosofie is. Ethische maatstaven zijn in zijn ogen los van elke overweging van opportuniteit; ze zijn strikt en zuiver in de zin van algemeen geldig. Ethiek is, aldus de inleider, echter niet alleen iets voor filosofische discussie; zij geeft maatstaven voor het handelen en daarom moet men er iets mee doen. Elke handeling dient aan ethische normen te (kunnen) worden gemeten, ook het politiek handelen. Het is echter gegeven dat in de maatschappelijke structuur vaak weinig „rek" zit. Bij het toepassen van ethische normen op de maatschappelijke werkelijk-

heid moet daarom de betrekkelijkheid van de ethiek wel worden ingezien. Elke maatschappijstructuur heeft (vaak slechts smalle) marges, die veranderingen (dus ook humanisering) toelaten. Bij het vertalen van ethiek in politiek handelen moet dan ook niet alleen de vraag worden gesteld: hoe behoort het? maar ook: kan het? — met als verwarrend gevolg dat mensen die verschillend over de breedte van de marges denken, elkaar van on-ethisch handelen kunnen gaan beschuldigen.
Het verwijt van Rob Buitenweg (dat ook gemaakt had kunnen worden door Arie's mede-inleider Peter Derkx) was, dat Arie de ethiek had verengd tot een deontologische ethiek: een normensysteem waarin alleen de goede bedoelingen tellen; met zo'n ethiek kunnen zeer on-ethische handelingen worden verdedigd, omdat men zich immers niet zou hoeven te verantwoorden over de consequenties van zijn daden. Peter Derkx had in zijn inleiding dan ook een (vrijwel) utilitaristische kritiek gehuldigd: hierin wordt als maatstaf voor het ethisch gehalte van een handeling uitsluitend gekeken naar de consequenties daarvan. Gezien de ellende die in grote delen van de wereld bestaat, meende Peter Derkx dat humanisten niet werkloos mogen blijven toezien, en daarmee ook niet het Verbond. Het signaleren van onmenselijke situaties houdt een onmiddellijke plicht in, te proberen deze te veranderen. Elk scheppen van afstand tussen ethiek en politiek kan als motief gaan dienen om aan deze plicht te ontkomen en moet daarom worden afgewezen. Ethiek en politiek hebben uiteindelijk allebei betrekking op hetzelfde: menselijk handelen, en zij hebben hetzelfde criterium: resultaat. Wie wel ethische uitspraken wil doen, maar die niet politiek wenst te vertalen, vervalt daarmee in vaagheid.

Tegengestelde conclusies

Hiermee is het scala van posities die op deze dag werden ingenomen, in brede trekken geschetst. Veel toenadering tussen de theoretische posities is er niet geweest, zeker ook niet tussen de standpunten die werden ingenomen over de consequenties daarvan voor uitspraken van het Verbond. De probleembeschrijving en de definities van begrippen die de functionaris en het bestuur van Socrates hadden gemaakt, hebben dan ook niet gefunctioneerd. Vooral het begrip meta-politiek moest het daarbij ontgelden. „Met meta-politiek is het net als met het Verbond", meende iemand, „je kunt er alle kanten mee uit". In de discussiegroep waarin ik zat, begon de discussie met de mededeling van de voorzitter dat hij de begripsomschrijvingen uit de „discussiehandleiding" niet wilde aanvaarden omdat hij ze teveel op een bepaalde positie vond toegeschreven.
Nu is het zeker mogelijk, een positie in de kwestie ethiek/politiek voor te bereiden door middel van begripsomschrijvingen. Een voorbeeld: in zijn artikel over dit onderwerp in Rekenschap 28/1 (maart 1981) definieert Peter Derkx politiek als „vormgeving van de samenleving"; dat is zo'n ruime omschrijving, dat elke handeling buiten de privé-sfeer (en misschien zelfs daar binnen) wel tot politiek

gerekend moet worden. Het afzonderen van een eigen sfeer voor „ethiek" wordt alleen al door deze definitie vrijwel onmogelijk. Het omgekeerde bezwaar: het afzonderen van een eigen sfeer van de ethiek door een definitie, waardoor deze niet meer onmiddellijk politiek relevant is, hebben we boven gezien. Kortom, voor de cynicus ligt hier een dankbaar werkveld, waarbij hij waarschijnlijk kan aantonen dat totnutoe elk van de dicussianten op deze manier het standpunt van anderen wegdefinieert. Toch is het jammer, dat op zo'n dag niet een gemeenschappelijke discussiebasis gevonden kan worden. Enkele van de meer subtiele problemen die het onderwerp interessant maken, kwamen daardoor niet aan de orde.
Eén van die problemen, wel in de handleiding aangegeven maar niet bediscussieerd, is het volgende. Zowel Derkx als J. P. Mazure (de laatste wel in de discussiemap met bijdragen, maar niet lijfelijk aanwezig vanwege andere verplichtingen) stellen zich op het standpunt van een utilitarische ethiek. Beiden wijzen in overeenstemming daarmee een onderscheid in aanpak van de problemen tussen ethiek en politiek af. Maar ze trekken daaruit tegengestelde conclusies. Want Derkx meent dat humanisten — en ook het Verbond — daardoor niet om „concrete" politieke uitspraken heen kunnen; Mazure meent voor humanisten hetzelfde, maar trekt zijn utilitaristische standpunt ook door wanneer het om uitspraken van het Verbond gaat. Kijk eens, zo zou hij kunnen zeggen, wanneer het Verbond zich concreet vóór eenzijdige ontwapening gaat uitspreken, is de consequentie van die handeling dat het uiteenvalt doordat een aantal mensen eruit zal stappen. Het Verbond zal daardoor vereenzelvigd gaan worden met linkse politieke kringen die toch al voor eenzijdige stappen zijn. Het zal daardoor zijn zeggingskracht verliezen, niet alleen in zaken van ontwapening maar ook in andere kwesties waarin wij gemeenschappelijke belangen hebben. Naar ethische normen is een uitspraak van het Verbond voor eenzijdige ontwapening dan ook onjuist.
De praktische tegenwerping tegen dit standpunt is op de dag zelf al gegeven: is het Verbond dan effectiever wanneer het zijn mond houdt? En daarop kan weer het antwoord luiden, dat zwijgen, en uitspraken voor eenzijdige ontwapening misschien niet de enige alternatieven zijn. — Maar hier gaat het me om de theoretische kanten van dit probleem. Is de conclusie juist dat Mazure een consequenter utilitarist is dan Derkx? En klopt het, dat de theoretische positie van beiden zo sterk overeen stemt? Of ligt tussen beiden een discussie braak, die totnogtoe niet is gevoerd?

Eigen inspiratiebron

Een andere achtergrondkwestie is de relatie tussen de theoretische verhouding ethiek/politiek enerzijds, en de aard van eventuele uitspraken van het HV anderzijds. Wie weinig afstand ziet tussen ethiek en politiek zal geen principiële bezwaren hebben tegen politieke uitspraken van het Verbond. Maar wie meent dat ethiek en politiek in theoretisch opzicht goed onderscheiden kunnen worden, kan vinden dat het Verbond zich tot ethische uitspraken moet bepalen, die te onderscheiden zijn

van de politieke verklaringen van politieke partijen.
Het was jammer dat er op de betreffende dag geen actieve politici aanwezig waren, die dit vraagstuk vanuit de politiek hadden kunnen belichten. Klaas de Vries, tweede kamerlid voor de PvdA, die was uitgenodigd om te reageren op beide inleiders, was verhinderd. Maar uit zijn bijdragen aan de kernwapendiscussie in de Verbondsraad staat mij helder voor de geest, dat hij het HV opriep, duidelijk in alle uitspraken de eigen inspiratiebron naar voren te laten komen, en in dat opzicht geen politieke partij te worden. De reden is zeer praktisch: anders zou er geen reden meer zijn voor politici om naar de uitspraken van levensbeschouwelijke organisaties te luisteren. Aan Klaas de Vries zou de interessante vraag gesteld kunnen worden, wat deze praktische stellingname inhoudt voor de theoretische relatie tussen ethiek en politiek.
Twee persoonlijke opmerkingen wil ik tot slot maken. Ik meen dat een humanist die zich niet naar vermogen actief maatschappelijk opstelt, tekortschiet in zijn humanisme. Ook het Verbond dient zich dan ook actief bezig te houden met brandende maatschappelijke problemen, en daarbij tot standpunten te komen — geen linkse of rechtse, maar ethische, humanistische standpunten. Nu hebben ethische normen een eigenaardigheid waarop ook Arie den Broeder wees: ze zijn algemeen geldig, en compromisloos. Hoe men ook denkt over hun toepassing op de politieke werkelijkheid — of die rechtstreeks is of dat de smalle marges daar tussen zitten — ze hebben daarmee één gevaar: de charme van de eenvoud. Het is niet denkbeeldig, dat ethische uitspraken ten onrechte gebruikt gaan worden om er een te ingewikkeld geworden politieke werkelijkheid mee te lijf te gaan; niet als rationele oplossing, maar als bezweringsformule. Levensbeschouwelijke organisaties, aan wie het ethische eigen is, staan bij hun maatschappelijk engagement voortdurend aan dit gevaar bloot. Om dat te keren is voortdurend kritisch zelfonderzoek nodig, of in termen van de beginselverklaring: de voortdurende bereidheid zich naar redelijke en zedelijke normen te verantwoorden. Humanisten valt dat minder moeilijk dan anderen, naar te hopen is.
En tenslotte is het wellicht eens nodig, ons af te vragen hoe „concreet" de concrete politieke uitspraken in feite zijn. Niet dat ik wil beweren dat het politieke abstract is. Maar wie overgaat tot de „concrete" politiek merkt ras dat het gevoel, iets concreets in handen te hebben, snel vervluchtigt. Waarmee zou een activistisch Verbond zich bezig moeten houden? De dictatuur in El Salvador, de schending van de mensenrechten in Ethiopië, het doodknuppelen van jonge zeehondjes of de milieucriminaliteit van de grote Rijnvervuilers, de honger op de wereld of de problematiek van mensen die van het gas worden afgesneden? Het zou niet de eerste keer zijn dat activisme doldraait. Zulke consequenties moeten natuurlijk wèl onder ogen worden gezien.

ERIK VAN DER HOEVEN

Meneer Van Dale gaat uit preken

Ook een woordenboek is een meneer. Een variërende navolging van het gezegde „un journal c'est un monsieur". Zij staat te lezen in het voorbericht van *Groot woordenboek der Nederlandse taal,* tiende druk, 1976, beter bekend als Van Dale.
Dus: meneer Van Dale.

Hij laat aan zijn werk een aantal citaten over taal en lexicon voorafgaan. De jongste aanhaling is uit de *Times Literary Supplement* van 30 april 1965: A dictionary in a house has something the same status as a Bible. Meneer Van Dale kent aan deze uitspraak een diepere zin toe dan alleen maar overeenkomst in status van de beide boekwerken in het huisgezin. Een woordenboek van het Nederlands der laatste honderd jaren en de statenbijbel (door hem steeds met een hoofdletter geschreven, in afwijking van de officiële *Woordenlijst van de Nederlandse taal*) horen voor hem op een bijzondere wijze bij elkaar. Van dat geloof getuigt hij vele malen als hij eerste voorbeelden geeft van het gebruik van woorden die voor het hedendaagse bewustzijn niet direct in betrekking staan tot de christelijke godsdienst. Hij citeert dan toch in de eerste plaats de statenbijbel (in genormaliseerde spelling, een enkele keer staat er „N.Vert." bij). Afschrikwekkend voor de honderdduizenden niet-christelijke vreemdelingen die in ons land werken en wonen en waarvan velen hun best (moeten) doen om achter de hantering van Nederlandse woorden te komen; weinig- of nietszeggend voor het grote, en steeds toenemend aantal Nederlanders voor wie christendom en bijbel geen bronnen van geestelijk leven zijn; en meer dan eens tendentieus als hij de betekenissen omschrijft of toelicht van woorden die betrekking hebben op levens- en wereldbeschouwing en ethiek.
Het is uiteraard ondoenlijk hier alle gevallen te signaleren waarin die vooringenomenheid van meneer Van Dale zich vertoont. Maar een aantal citaten kan overtuigend demonstreren dat zij zich kenbaar maakt, en hoe. Wie b.v. bij hem te rade gaat omtrent het gebruik, in het Nederlands van de laatste honderd jaren, van het werkwoord *opgaan* — in de betekenis van: zich naar een hoger gelegen plaats begeven — die kan niet meteen gewoon *de trap opgaan* (tweede voorbeeld), maar moet voorrang verlenen aan de profeet uit 1 Kon. 18:24, *Elia ging op naar de hoogte van Karmel.* Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT), moederwoordenboek van alle tegenwoordige lexica van het Nederlands, noemde omstreeks 1900 dit gebruik al „eertijds" en specifiek bijbels.

Pottenbakker

Heel wat mensen hebben in onze tijd plezier in het pottenbakken. Meneer Van Dale is ervan overtuigd dat velen onder hen, als ze het woord *pottenbakker* (iemand die uit potklei aardewerk vervaardigt) in de mond nemen, een toespeling maken op Rom. 9:21, *heeft de pottenbakker geen macht over het leem, om uit dezelfde klomp te maken het ene vat ter ere, en het andere ter onere?* Een tweede voorbeeld van het gebruik van dit woord geeft hij niet. Dezelfde bijbelplaats keert terug als eerste illustratie van het gebruik van het zelfstandig naamwoord *vat* (vaatwerk, ton).

Mocht de pottenbakker *talent* hebben dan denkt meneer Van Dale niet in de eerste plaats aan „natuurlijke begaafdheid", maar aan Matth. 25:14 vg. „een gave (door God geschonken) met betrekking tot het gebruik dat men ervan maakt". Deze rangschikking van betekenissen binnen hetzelfde woord heeft niet te maken „met de eisen van de logica en van de historische ontwikkeling" (Inleiding XV), maar met de persoonlijke voorkeur van meneer Van Dale, want beide betekenissen figureren binnen hetzelfde nummer.

Het eerste gebruiksvoorbeeld bij het woord *verdrukking* (onderdrukking) is niet wat in het Nederlands van de laatste honderd jaar voor de hand ligt, maar Exod. 3:17, *Ik zal ulieden uit de verdrukking van Egypte opvoeren tot het land der Kanaänieten.* Voor het gebruik van *vijgeboom* moeten we eerst naar Hoogl. 2:13, *de vijgeboom brengt zijn jonge vijgjes voort.* Verkeert de gebruiker dan toch nog in de wensende verwachting dat een woordenboek van het Nederlands der laatste eeuw de statenbijbel niet met vooringenomenheid zal citeren dan wordt die *hoop* met Cor. 13:13 de bodem ingeslagen. De wijze waarop WNT bijna tachtig jaar geleden het gebruik van datzelfde woord toelichtte, geeft die vooringenomenheid bijzonder reliëf.

Uit deze enkele voorbeelden mag reeds blijken dat de geest van Abraham Trommius (1672-1691, de man die een register maakte op alle woorden, en hun vindplaatsen, in de bijbel) in meneer Van Dale is gevaren. Zij zijn gemakkelijk te vermeerderen (Spr. 28:8); zie b.v. *oogsten, juk* (last, beproeving), *stelen, lasteren, verleiden, helpen, gehoorzaam, gehoorzaamheid.* Met enig goedwillend oor zou men in zijn voorliefde voor de statenbijbel als leverancier van aanwijzingen voor het gebruik van Nederlandse woorden in de negentiende en de twintigste eeuw de persoonlijke noot kunnen beluisteren die (Inleiding XV) het onbetwistbaar recht is van de bewerker. Maar de gebruiker van het woordenboek, die wil weten hoe hij het Nederlands moet hanteren, hoort een dissonant. En die persoonlijke noot gaat dwingend de boventoon voeren als blijkt dat woorden die gebruikelijk zijn in beschouwingen over leven en wereld, of die figureren in het denken over de ethiek, bij voortduring in de eerste, en soms enige, plaats een christelijke inhoud toebedeeld krijgen. Op dit punt gaat bij meneer Van Dale het verzaken (Job. 31:28) van zijn taak als lexicograaf over in het verloochenen (Luc. 12:9) van een eerste beginsel der lexicografie.

Mens en geestelijk leven

De betekenisomschrijving van het woord *mens* begint met de constatering dat hij geschapen is, want meneer Van Dale noemt hem een schepsel (WNT begint daar niet mee). Het past ook bij die vooropgestelde christelijke opvatting dat zijn eerste voorbeeld van het gebruik Gen. 1:27 is, *God schiep de mens naar zijn beeld.* Wie de toepassing wil weten van de woordcombinatie *mens-zijn* (niet in WNT) wordt door meneer Van Dale onmiddellijk doorgestuurd naar de theoloog Miskotte: *God is het apriori van ons gehele mens-zijn.* Het woord *menswording* is er primair incarnatie in de godsdienstige betekenis: *de menswording van Gods Zoon.* Pas daarna mag de antropogenese worden vermeld en tenslotte volgt de omschrijving van het woord in kwestie als „het worden tot een volwaardig mens". *Mensheid,* in de betekenis van menselijke natuur, hoedanigheid van mens te zijn, krijgt als enig voorbeeld: *de mensheid van Christus.* Het verbaast daarna niet meer — hoe verbazingwekkend het op zichzelf ook is — dat *menselijkheid,* omschreven als menselijke natuur, tot eerste voorbeeld van gebruik meekrijgt: *Christus heeft onze menselijkheid aangenomen.* Van de mens naar zijn geestelijk leven. Volgens meneer Van Dale kunnen wij wel een *geloofsovertuiging* hebben (en dan uitsluitend in godsdienstige zin), maar het woord *levensovertuiging* kent hij niet. Het woord *religie,* in niet-overdrachtelijke betekenis, en de daarvan afgeleide termen (met uitzondering van enkele secundaire betekenissen van „religieus") zijn voor hem synoniem met godsdienst en godsdienstig. Hij is niet bekend met de betekenis van religie als natuurlijke menselijke beleving zonder enige verwijzing naar openbaring en godsgeloof; een betekenis die dit woord juist in de geschiedenis van het Nederlandse geestesleven zo pregnant kan hebben, zo wel onderscheiden van het begrip godsdienst. WNT geeft er voorbeelden van, die meneer Van Dale totaal negeert:

De *onkerkelijken,* die hij in 1950 (zesde druk) nog niet heeft ontmoet, omschrijft hij in 1976 terecht als „zij die geen kerk bezoeken", maar hij weet zeker dat die mensen toch gelovig zijn (wat voor hem wil zeggen: een godsdienst hebben). Want, zo laat hij op die omschrijving tussen haakjes volgen „zonder daarom ongelovig te zijn". In overeenstemming met de realiteit van het geestelijk leven in ons land had er moeten staan „zonder daarom ongelovig behoeven te zijn". Met het woord *godsdienstloos* springt meneer Van Dale eveneens vreemd om; ter plaatse zegt hij ervan: „zonder godsdienst, ongodsdienstig", en dan voegt hij eraan toe „in het bijzonder van het openbaar onderwijs". Hij volgt hierin WNT, dat er omstreeks het jaar 1900 zo over schrijft en daarbij o.a. refereert aan opinies ter zake van Groen van Prinsterer, Pierson en Buys. Een volslagen verouderde opvatting in het licht van de relatie die er in onze tijd bestaat tussen het openbaar onderwijs en het geestelijk leven. Om nog even bij school en onderwijs te blijven: de betekenisomschrijving van het woord *schoolstrijd* neemt hij ten dele over uit WNT, dat zegt „strijd over de inrichting van het onderwijs". Meneer Van Dale voegt aan „strijd" toe „tussen verschillende partijen" en plaatst, niet geheel juist, vóór „onderwijs" tussen haakjes „lager". Het

wordt er voor de gebruiker van zijn lexicon niet duidelijker op. Zo'n omschrijving zou hem gemakkelijk op de gedachte kunnen brengen dat er tussen partijen gestreden wordt over de wenselijkheid van b.v. dalton-, montessori- of jenaplanscholen. Overigens wist meneer Van Dale toen hij wat jonger was (in 1950) het beter. Hij omschreef de betekenis van *schoolstrijd* toen als „strijd tussen verschillende partijen over de regeling van het openbaar en het bijzonder onderwijs". Ruim vijfentwintig jaar later is hij er, zoals we zagen, vaag over; maar met zijn voorbeeld is hij in 1976 integendeel up to date: *de schoolstrijd is opnieuw begonnen.*
Hij kent wel het woord *godsdienstonderwijs,* niet het bij de wet daarmee gelijkgestelde *humanistisch vormingsonderwijs.* De *samenwerkingsschool* omschrijft hij nota bene als een „school waarin verschillende gezindten en neutralen samen onderwijs geven". Dat is in flagrante strijd met de doelstelling van dat soort scholen, die neutraliteit nu juist principieel afwijzen.
De woorden *bestaan* (zowel werkwoord als zelfstandig naamwoord), *leven* (werkwoord), *wezen* (werkwoord), *wezenlijk, worden,* krijgen van meneer Van Dale ook weer in de eerste plaats een christelijke lading mee. Eerste voorbeeld van *bestaan* (in wezen zijn): *God bestaat.* Het kan niet anders of de hantering van het zelfstandig naamwoord *bestaan* wordt in de eerste plaats geïllustreerd door *het bestaan van God;* van het werkwoord *wezen* door *die was en eeuwig wezen zal,* onder toevoeging van: t.w. God; van *wezenlijk* door *een wezenlijk God;* van *worden* door *God zeide: daar zij licht en daar werd licht (Gen. 1:3).*
Niet anders is het gesteld met de woorden *heelal* en *wereld.* Het eerste wordt onmiddellijk omschreven als „al het geschapene", het tweede als „de hemel en de aarde met alles wat zij bevatten": *God schiep de wereld in zes dagen.* Tachtig jaren geleden omschreef WNT het woord heelal als „Heel het al, het geheel van alles wat bestaat". Over de schepping werd in eerste instantie niet gerept.
Dit zijn maar enkele voorbeelden van woordenboekkerstening anno 1976 als het gaat om termen die levens- en wereldbeschouwelijke begrippen aanduiden. Ze kunnen met andere aangevuld worden, zoals *bezielen* (eerste voorbeeld: *God bezielt het al); ingeving* (plotselinge gedachte, inval, eerste voorbeeld: *ingevingen van de Boze); ingeven* (in de geest brengen, eerste voorbeeld: *alle de Schrift is van God ingegeven, 2 Tim. 3:16).*

Ethiek

Bepaalde termen komen uiteraard frekwent voor in beschouwingen over de ethiek. De eerste voorbeelden van hun gebruik in het Nederlands van de laatste honderd jaar ontleent meneer Van Dale ook in hun geval bij voorkeur aan de statenbijbel en de protestantschristelijke levenssfeer. Zijn eerste en enige voorbeeld van *zedeleer* is *christelijke zedeleer.* Bij het werkwoord *goeddoen* (weldoen, goede daden doen) wordt direct verwezen naar Hand. 10:32, *Jezus ging het land door, goeddoende,* daarna is de weg vrij voor de gewone mensen om goed te doen. *Het kwaad* (dat wat in

strijd is met de zedeleer) krijgt Gen. 2:9 mee als eerste voorbeeld, de Heidelbergse catechismus als tweede. Bij *amoreel* moet — enige illustratie — Geerten Gossaerts essay over de Engelse dichter Swinburne dienst doen om (twee vliegen in één klap) de directe verbinding met areligieus te leggen: *het amoreel en areligieus element in Swinburnes lyriek.* Wie, ondanks de samentrekking van beide bijvoegelijke naamwoorden binnen het enkelvoud „het element" toch nog mocht denken dat hier alleen maar twee aspekten van die lyriek worden aangewezen, die weinig of niets met elkaar te maken hebben, wordt bij lezing van het essay snel uit de droom geholpen. *Rein* (zedelijk zuiver, onbevlekt, onbesmet), eerste voorbeeld: *englen zelfs, hoe rein van wezen, dekken voor U 't aangezicht* (Evangelische Gezangen). WNT begint het artikel *rein* met begripsomschrijvingen en voorbeelden voor zover het de mens betreft, daarna met betrekking tot God. Meneer Van Dale keert die volgorde om. *Zelfverwerkelijking* krijgt als enig gebruiksvoorbeeld een zin van de dichter Van Eyck mee: *een zelfverwerkelijking Gods in menselijk leven. Zelfbestemming* ontbreekt, evenals *waardebesef. Ongerechtigheid* (onrechtvaardigheid, onrechtvaardige daad), eerste voorbeeld Matth. 13:41, N.Vert., *hen, die de ongerechtigheid bedrijven;* tweede voorbeeld: *de zoon der ongerechtigheid,* de Satan. *Onrechtvaardig* (onbillijk, onredelijk, niet rechtvaardig), voor het gebruik van dit woord in het Nederlands van de honderd jaar die achter ons liggen zie eerst Rom. 3:5, *is God onrechtvaardig als hij Toorn over ons brengt?* (bij zijn behandeling van het woord *toorn* merkt meneer Van Dale zelf op: „niet in de spreektaal"!). *Onrecht* (al wat onrechtvaardig of onbillijk is), de voorbeelden van gebruik beginnen met *bij de Heer onze God is geen onrecht,* eerst daarna is er ruimte voor *onrecht plegen, iemand onrecht doen,* enz.
Het wordt langzamerhand vervelend. Maar we mogen de meneer die dit woordenboek is geen onrecht doen. Dus: *gerechtigheid* (rechtvaardigheid), *in gerechtigheid zult gij uw naaste richten* (Levit. 19:15). Dat dit voorbeeld bij voorkeur als eerste is geplaatst, bewijst WNT ter zake. *Naaste* (door meneer Van Dale omschreven als „geloofs- of volksgenoot, bij uitbreiding evenmens"): *gij zult niet begeren uws naasten huis* (Ex. 20:17), *gij zult uw naaste liefhebben* (Lev. 19:18; Matth. 5:43). Geen andere voorbeelden.
Tot zover termen met betrekking tot de ethiek, die meneer Van Dale in de eerste plaats bijbels toelicht. Er zouden er meer te geven zijn (b.v. *zondigen, begeren, zich ontfermen, offer, gericht, oordeel* (zowel „veroordeling" als „goed- of afkeurende uitspraak"), *oordelen* (vonnissen, beslissen, uitspraak doen).

1950-1976

Uit het voorafgaande blijkt dat meneer Van Dale er ernstig naar heeft gestreefd zijn lexicon van het Nederlands der laatste honderd jaar een protestantschristelijke kleur te geven. Deze kerstening van het welbekende woordenboek manifesteert zich ook als we in de zesde uitgave van zijn *Handwoordenboek der Nederlandse Taal*

(1950), zoals het werk toen genaamd was, kijken naar zijn behandeling van de woorden die we uit de tiende druk (1976) onder de loep genomen hebben. Drie dingen zijn dan opmerkelijk:

1) Een aantal van deze woorden krijgt in 1950 geen voorbeeld mee ter toelichting van hun gebruik. Ze delen dit lot met vele andere woorden. Begrijpelijk, want meneer Van Dale had toen slechts 1034 bladzijden tot zijn beschikking tegen 3230 — met groter bladspiegel en kleiner lettertype — in 1976. De tiende druk heeft daarom niet alleen enkele duizenden artikelen meer maar per woord ook meer toelichting omtrent betekenis en gebruik. Geen illustratie omtrent hun toepassing kregen in 1950 onze oude bekenden *pottenbakker, verdrukking, vijgeboom, vermeerderen, wezen* (werkwoord), *goeddoen, amoreel, gerechtigheid, zondigen, zich ontfermen, offer, gericht, oordelen* (beslissen, uitspraak doen).

In 1976 voorzag meneer Van Dale deze woorden van gebruiksvoorbeelden en hij nam, zoals we hebben gezien, tot dat doel in de eerste plaats de bijbel ter hand. Opheffing van het allerergste ruimtegebrek heeft, volkomen ongemotiveerd, tenzij door geloofsijver, hun collectieve kerstening mogelijk gemaakt.

Steekproeven bewijzen dat we op dit punt met een algemene tendens te maken hebben, als meneer Van Dale in 1976 woorden van een eerste gebruiksvoorbeeld voorziet; b.v. *bewonderen: Gods grootheid en macht bewonderen; verdrieten: het verdroot mij, dat zij uwe woorden niet onderhielden* (Ps. 119:158); *verdorren: het gras verdort, de bloem valt af* (Ps. 40:7); *verdichtsel* (verzonnen verhaal, fabel, leugen): *de boze verdichtselen waarmede gij tegen mij geweld doet* (Job 21:27); *veracht* (bn., niet geacht, geminacht): *alzo zegt de Here tot de verachte ziel* (Jes. 49:7). En zo voort.

2) Andere oude bekenden uit 1976 hebben in 1950 een eerste voorbeeld van hun gebruik dat nog geen citaat uit de statenbijbel is. Die fout wordt in 1976 verbeterd, zoals blijkt uit de vergelijking, in beide uitgaven, van de woorden *opgaan, vat, hoop, verzaken, verloochenen, leven, ingeven* (in de geest brengen), *rein, ongerechtigheid, naaste, zondaar, oordeel* (goed- of afkeurende uitspraak, die als geldig erkend wordt), *begeren.*

Ook in dit geval is er sprake van een algemene tendens. Zo heeft *aanfluiting* in 1950 tot eerste gebruiksvoorbeeld: *de Duitse rechtspraak was een aanfluiting van alle recht.* Dat voorbeeld heeft in 1976 het veld geruimd voor *ik maak hen tot een aanfluiting onder alle volken* (Jer. 29:18). Een eeuw geleden schreef het WNT over dit woord dat het een bijbelse uitdrukking was die in de spreektaal werd overgenomen. *Aanhoren* (naar iets luisteren), 1950: *ten aanhoren van*, 1976: *de woorden der wijzen moeten in stelligheid aangehoord worden* (Pred. 9:17); *aanspreekbaarheid*, dit woord komt in 1950 niet voor en krijgt in 1976 tot eerste gebruiksvoorbeeld mee: *de Naam duidt op de aanspreekbaarheid Gods* (Miskotte); *verantwoording*, 1950: *rekening en verantwoording geven; iets voor zijn verantwoording nemen*, 1976: *zijt niet bezorgd, hoe of wat gij tot verantwoording zeggen, of wat gij spreken zult* (Luc. 12:11). Hier blijft de situatie nog onbegrijpelijker, omdat de eerste helft van het vers

ontbreekt. *Veranderen* (wijzigen, anders maken), 1950: eerste voorbeeld: *zijn plannen, zijn gedrag, zijn leven veranderen;* tweede voorbeeld: *een japon laten veranderen,* 1976: eerste voorbeeld: *zij veranderden de inzettingen* (Jes. 49:7); tweede voorbeeld: *een japon veranderen.*

3) Merkwaardig is dat na 1950 ook betekenisomschrijvingen in christelijke zin veranderd blijken te zijn. Zo luidt in de zesde druk de omschrijving van het woord *talent* in zijn tweede betekenis: 1) gave met betrekking tot het gebruik dat men er van maakt (vg. Matth. 25:14 vg.). Voorbeeld: *met zijn talenten woekeren,* er zoveel mogelijk voordeel van trekken; 2) natuurlijke begaafdheid, bekwaamheid, kundigheid. Voorbeeld: *talent voor schilderen, voor talen hebben.* In 1976 staan na „gave" tussen haakjes de woorden „door God geschonken". De zesde druk verwijst terecht naar de statenbijbel voor de herkomst van de uitdrukking „met zijn talenten woekeren"; in 1976 wordt gezegd dat de gebruikers van die woorden van mening zijn met een goddelijke gave van doen te hebben. Deze eenzijdigheid valt te meer op omdat meneer Van Dale in zijn lexicon (1976) het woord „gave" in de betekenis als hier bedoeld, omschrijft als een vermogen van lichaam of geest „als een geschenk van God *of de natuur* (cursivering van mij) beschouwd". De zesde druk heeft gewoon „talent, bijzonder vermogen".

De betekenisomschrijving van het woord *heelal* luidt in 1950 „de oneindige ruimte". In 1976 getuigt meneer Van Dale dat het heelal een schepper heeft gehad. Want daar is het „al het geschapene, de oneindige ruimte met al wat zij bevat".

Conclusie

In een lexicon van het Nederlands der laatste honderd jaren zal ter eerste illustratie van gebruik soms de bijbel geciteerd moeten worden. Het verband tussen omschrijving en voorbeeld is dan primair, zoals in het geval van christelijke godsdienstige termen en van zegswijzen en uitdrukkingen die zonder de kennis van hun bijbelse herkomst voor de huidige gebruiker onbegrijpelijk zouden zijn. Maar meneer Van Dale vertoont in gevallen waarin die primaire relatie ontbreekt en de bijbel er dus niet bijgehaald hoeft te worden om een woord te begrijpen en te kunnen gebruiken een ontoelaatbaar sterke persoonlijke voorkeur voor bijbelcitaten en geeft bij herhaling blijk van vooringenomenheid op dit punt, die soms tot onjuistheid leidt. Zijn woordenboek uit 1976 mist daardoor op vele plaatsen de aansluiting bij de veelvormigheid van het maatschappelijke en geestelijke leven die de Nederlandse samenleving kenmerkt en in een veelgebruikt Nederlands lexicon tot uitdrukking had moeten komen.

J. C. BRANDT CORSTIUS

De vaste grond

humanisme versus nihilisme?

Met regelmaat kunnen we vernemen, dat het Humanistisch Verbond de strijd aanbindt tegen het nihilisme. Nog pas enkele maanden geleden kondigde de voorzitter, Rob Tielman, vol trots aan, dat er met de Raad van Kerken een samenwerking aangegaan wordt, die mede als doel heeft het nihilisme te keren. Overigens werd bij diezelfde gelegenheid ook een aanval gedaan op confessionele machtsposities...[1]). Zijn die te ondermijnen door samen met kerken tegen het zogeheten nihilisme op te trekken? Zit inderdaad het Humanistisch Verbond op één lijn met de kerken — moeten ze samen zorgen om de vrijheid die individuele burgers zich verworven hebben, inhoud te geven?

Zo meent in elk geval H. Bonger[2]): „dat is de opgave van onderwijs en vorming, van Kerken en andere organisaties op het terrein van de levensovertuiging, van het vrije verenigingsleven en van de rekreatie". Samen één taak, samen één tegenstander. Om nog eens Tielman te citeren: samenwerking met de kerken is geboden, „om mede daardoor de geestelijke leegheid te kunnen tegengaan die onze democratie bedreigt", welke dreiging immers komt van het „nihilisme als levensbeschouwelijke leegte", die mensen vatbaar kan maken „voor ideologische dictaturen". Kennelijk vallen kerkelijke organisaties niet onder de bedoelde dictaturen. Voor alle duidelijkheid wil ik wel stellen, dat ik geen enkel bezwaar heb tegen samenwerking met wie of wat ook, met kerken of met andere verenigingen; waar het mij hier om gaat, is het doel van een dergelijke samenwerking — tegen wie is die nu eigenlijk gericht? Wat is dat nihilisme, waar is die leegte, waar zijn die mensen, die zo vatbaar zijn voor ideologische dictaturen?

Geuzennaam

Vaak wordt, ook in het taalgebruik, gesuggereerd, dat het lidmaatschap van een club behoedt voor nihilisme: de buitenstaander is de „nihilist". In studentenkringen werd (en wordt nog?) diegene denigrerend als „nihilist" aangeduid, die geen lid van een gezelligheidsvereniging was. Met afgrijzen wordt in humanistische kring nog vaak de persoon geciteerd, die op de vraag naar eventueel kerklidmaatschap antwoordde: „ik ben niks". In plaats van zo'n leegte ten toon te spreiden, had het antwoord moeten luiden: „ik ben humanist". Nihilisten zijn de anderen, die nergens bij horen, die niet geëngageerd-zijn, niet georganiseerd zijn, individualist(je) zijn. „Nihilisme"

is een etiket, of liever nog: een scheldwoord voor een afkeurenswaardige levenshouding. In dit opzicht lijkt het op andere analoog funktionerende krachttermen, zoals atheïsme, anarchisme, vrijgeesterij, anomie, enz. In al die gevallen gaat het om een in het oog lopend *ander* gedrag, zonder dat dat gedrag op zichzelf een *volledige* ontkenning hoeft te zijn van gezag, van godsdienst, van moraal. Anderszijn is meestal al voldoende voor het etiket en het scheldwoord. Van alle scheldwoorden is dan „nihilisme" meestal nog een van de ergste, zodanig, dat nauwelijks iemand ooit heeft durven zeggen: „ik ben nihilist".
Toch zijn er enkelen geweest, die ook hier de geuzennaam hebben willen dragen. Waarom? Wat bedoelen ze met hun eigen aanduiding als „nihilist"? Zeker niet een streven naar volledig niets, een nirvanatoestand van het boeddhisme of een suïcidale neiging. Het is met het nihilisme als met de term „niets": er wordt altijd mee bedoeld een *bepaald* niets, het niets *van* iets. In zijn bespreking van de negatie heeft Hegel ook duidelijk geargumenteerd, dat de negatie altijd de negatie is van het aanwezige; Sartre heeft met zijn voorbeelden dat ook aangetoond (wie bijvoorbeeld zegt „ik zie niets" bedoelt meestal niet, dat hij blind is, maar dat hij bijvoorbeeld zijn gevallen ballpoint niet kan vinden). Ook de door Tielman gesignaleerde „leegheid" is een afwezig zijn van iets, wat er volgens de spreker had moeten of kunnen zijn.

De oorsprong van het begrip

Toen voor het eerst de term nihilist als benaming werd gegeven, was dit in politieke kontekst, in het czaristische Rusland. In de roman „Vaders en Zonen" van Iwan Toergenjew (1861) komt de volgende passage voor: er wordt gevraagd wat een zekere Bazárow zelf is; het antwoord luidt: „hij is nihilist" — stomverbaasd wordt dan gereageerd: „Nihilist, dat komt van het Latijnse nihil, niets, voor zover ik zien kan; dientengevolge wil dat zeggen een mens... die niets accepteert?" „Zeg maar liever: die niets respecteert." „Is dat niet precies hetzelfde?" „Neen, dat is niet precies hetzelfde. Een nihilist is een mens, die voor geen enkele autoriteit buigt, die geen enkel principe klakkeloos als waarheid aanneemt, hoezeer dit principe zich ook in de algemene achting mag verheugen." De nog steeds verbaasde oudere heer zegt dan dat hij „zonder algemeen erkende principes" geen stap zou kunnen verzetten. Hij gaat dan verder: „Vroeger had je Hegelisten, nu zijn het nihilisten. We zullen zien, hoe jullie het klaar speelt in het luchtledige, in een vacuüm te leven."[3])
In dit citaat zit alles bij elkaar: het misverstand alsof het om een totaal niets zou gaan, de afkeuring van een bepaalde levenshouding, en de werkelijke inhoud van het afwijzen van bepaalde principes. In feite ging het in Rusland al vrij spoedig, na dit lanceren door Toergenjew, om een politieke beweging, die zich tegen de bestaande orde verzette om de eigen persoonlijkheid te kunnen ontplooien, individualistisch gericht (tegenover de volksrichting van de narodniki). Een verwantschap met het anarchisme is onmiskenbaar. Zo heeft het nihilisme vooral de betekenis gekregen van verzet tegen maatschappelijk en politiek opgelegde normen — het verzet was

vaak zó hevig, dat de buitenwereld alleen maar de negaties zag en de positieve inhoud van het verzet over het hoofd zag. Degene, die het meest hiertoe aanleiding heeft gegeven in de negentiende eeuw, was de nihilist „avant la lettre" Max Stirner. Zijn in 1844 verschenen boek „Der Einzige und sein Eigentum" begon met het Goethecitaat: „Ich hab' mein' Sach' auf Nichts gestellt".[4]) Zijn bedoeling was daarmee inderdaad om alles af te wijzen, wat van buiten en boven opgelegd was; daarvan wil hij „leeg" zijn om zijn eigen zaak zelf te vullen: „Dat Göttliche ist Gottes Sache, das Menschliche Sache „des Menschen". Meine Sache ist weder das Göttliche noch das Menschliche, ist nicht das Wahre, Gute, Rechte, Freie usw., sondern allein das *Meinige*, und sie ist keine allgemeine, sondern ist — *einzig*, wie Ich einzig bin. Mir geht nichts über Mich!"[5])

Het misverstand van het vacuüm

Voor de brave burger en voor de fatsoensrakker uitspraken om van te rillen; overigens wèl een explicitering van het impliciete egoïsme van die zelfde brave burger. Wanneer we Stirner goed willen begrijpen, zullen we moeten konstateren, dat hij zich juist *op grond van* zijn nihilisme verzet tegen alle ideologische dictaturen. Zo staat hij in een lange traditie van nihilisten of (zoals de term vóór hem luidde) „vrije geesten": vóór zelfontplooiing, tégen opgelegd gezag. De strijd van nihilisten is telkens op andere fronten, omdat de autoriteiten veranderen en omdat de inhoud van het opgelegd gezag steeds anders wordt.

Het misverstand blijft steeds bestaan, dat men in een „vacuüm" terechtkomt, wanneer men wenst af te wijken van gangbare normen. Verzet tegen bestaande normen suggereert voor velen totale normloosheid — het verzet is echter altijd tegen *bepaalde* normen — nihilisme is altijd een *bepaald* nihilisme. Het afbreken is tegelijk scheppen, stelde Bakoenin. Ook Nietzsche kan ons heel wat leren ten aanzien van het nihilisme-vraagstuk. Het verzet tegen bestaande normen kan zulke proporties krijgen, dat ook degenen, die het verzet plegen, ervan overtuigd raken, dat ze tegen *alles* vechten, en dat er dus „niets" overblijft. Zo bracht Nietzsche het symbool van de „dood van God": „is er nog een boven en beneden?, dwalen we niet als door een oneindig niets? Blaast niet de lege ruimte tegen ons aan? ... God is dood! God blijft dood! En wij hebben hem gedood! ... Is niet de grootte van deze daad te groot voor ons? ... Er was nooit een grotere daad — en wie ook maar na ons wordt geboren, behoort omwille van deze daad tot een hogere geschiedenis dan alle geschiedenis tot nu toe was!"[6]) Het blijft een zeer gevaarlijke, hachelijke positie; dit nihilisme is een waagstuk; de zee is open, we moeten varen zonder te weten waar we uitkomen. Honderd jaar na Nietzsche weten we nog minder, waar we heen zouden moeten. Steeds minder hebben we alternatieven voor de bestaande normen; steeds meer worden we in de bestaande normpatronen ingekapseld. In de angst voor het onbekende en in de zekerheid van het bekende klampen we ons vast aan de geldende normen en bestrijden we het nihilisme ... Zo zijn we terecht gekomen in wat

Marcuse de „eendimensionale maatschappij" noemde, inklusief de „Kerken en andere organisaties op het terrein van de levensovertuiging..."[7]) Ons rest dan alleen nog het „negatieve denken": „wat is mag niet zijn", het lijkt alsof we alleen nog maar kunnen weten, hoe alles niet moet — alsof we alleen nog maar kunnen weigeren of protesteren. Toch is dit negatieve denken als negatie van iets bepaalds zelf weer een bepaalde negatie en zo iets positiefs: een negatie is een stap vooruit. Negeren is bewust-zijn en vrij-zijn: ondanks weinig onmiddellijk praktisch resultaat ligt in de negatie de enige mogelijkheid om verder te komen. De bestaande maatschappelijke orde houdt hiermee ook terdege rekening, zoals Marcuse[8]) aantoonde: voor niets is deze orde zo bang als voor negaties. Zodoende is er een uiterst gecompliceerd systeem ontstaan om de negaties in te kapselen en onschadelijk te maken. De meest efficiënte manier is daarbij de mensen de behoefte tot negatie te ontnemen, zodat ze uit zichzelf tevreden zijn en de gangbare normen klakkeloos volgen; nihilistische tendenzen moeten buiten de deur worden gehouden. Alle organisaties binnen de maatschappelijke orde, die daartoe bijdragen, worden hoog gewaardeerd. Zeer provocerend zegt Marcuse: „democracy would appear to be the most efficient system of domination"[9])

Marcuse

Wie dit leest, kan nu de neiging krijgen Marcuse van een anti-demokratische houding of erger te verdenken. Ten onrechte: Marcuse was een groot voorstander van een zuiver demokratische, volledige tolerante maatschappij, maar constateerde, dat wat heden ten dage daarvoor doorgaat, er mijlen ver vandaan is. In het citaat heeft hij de schijndemokratie van ons op het oog. Omdat die schijndemokratie zó ingeworteld is en zó in het belang is van velen, daarom wordt het negatieve denken zo moeilijk. Daarom ook is het nihilisme de boeman. Wie zich conformeert aan het bestaande systeem met zijn gehele denken en voelen, is niet in staat een alternatief serieus te nemen — daarvoor is alleen nog een scheldwoord over. Zo moet ik ook de volkomen onterechte aanval (voor de tweede keer trouwens) van Bonger op Marcuse begrijpen[10]): Bonger kan eenvoudig niet inzien wat de portée is van Marcuses analyses. Bonger verwijt (!) aan Marcuse „principiële anarchie", „ondemokratische middelen", „utopisch denken in wit en zwart", het willen opheffen van „vrijheid van opvoeding en van wetenschap", het geoorloofd achten van „geweld tegen het kwaad..., als de maatschappij het kwaad toelaat" (een halve bladzij verder meent Bonger trouwens plotsklaps: „geweld is geoorloofd en geboden tegen dictatuur"). De werkelijke zin van het negatieve denken kan zo natuurlijk niet worden achterhaald; de „positieve" inhoud van het nihilisme blijft buiten beschouwing. Wie hier alleen maar schrik- en spookbeelden ziet, moet wel bang worden en zich vastklampen aan de paar rechtvaardigen, die er nog over zijn: „De klasse der onafhankelijke, van eigen waardigheid overtuigde mensen is tot een minimum geslonken", meent Bonger — aan de lezer de vraag, wie dan wel tot die

klasse behoren...
Wat meent men nu te moeten doen om die klasse en de daarbij behorende maatschappij te behouden? Een dam opwerpen tegen het nihilisme! Maar angst is een slechte leermeester; angst voor niets, angst voor leegte, angst voor vrijheid — dit alles leidt tot versterking van het autoritaire denken. De eveneens door Bonger gekapittelde filosoof Fromm heeft er een boekje over opengedaan (in 1941 publiceerde hij al zijn The fear for freedom): „de moderne mens" zou vrij kunnen zijn, maar durft het niet; „hij schakelt zichzelf gelijk en voegt zich naar anonyme gezagsinstanties"[11]). Hij klampt zich vast aan van alles buiten zich en wordt gemakkelijk een prooi van het fascisme: àls er maar hoe dan ook vaste normen van buiten gegeven worden.

Vaste normen of niet?
Om die moderne mens dan tegen zijn angsten, onzekerheden en gemakkelijke aanpassingen te beschermen menen sommigen hem een beter alternatief aan normen te moeten aanbieden. Ze willen dan die moderne mens weerbaar maken door hem met vaste normen te laten omgaan — dan is hij niet meer vatbaar voor fascisme of ten prooi aan nihilisme. Die normen kunnen dan in de godsdienst worden gefundeerd of in de menselijke rede of in de menselijke natuur — welk fundament doet er meestal niet eens zo veel toe, àls er maar een fundament is. Bovendien blijken in de praktijk die normen aardig overeen te kunnen komen ook al hebben ze een ander fundament. Zo kunnen ook kerken en Humanistisch Verbond elkaar goed vinden op het punt van het hebben van vaste, goed-gefundeerde normen. Van humanistische zijde is een van de voorvechters van die algemene vaste normen, in de menselijke natuur verankerd, Noam Chomsky. Hij meent, dat de mens niet zomaar naar willekeur kan worden gemanipuleerd (in tegenstelling tot zijn opponent Skinner, die de mens zo wil manipuleren, dat hij zich vrij en gelukkig *voelt*). Daartoe verabsoluteert Chomsky een maatschappelijk bepaald mensbeeld uit een twintigste eeuwse amerikaanse periode tot *het* mensbeeld zonder meer. De uit dat mensbeeld af te leiden normen gelden dan ook absoluut.[12]) Het lijkt me geen houdbaar, want te eenzijdig, fundament, maar Chomsky is wel zeer konsekwent in zijn toepassing: hij laat het niet bij algemene en abstrakte normen zoals „solidariteit", „vrijheid", „gelijkheid", maar concretiseert zijn normen tot in details. Uit de menselijke natuur en uit zijn humanistisch mensbeeld leidt hij af aan welke normen de amerikaanse politiek moet gehoorzamen. Ik geloof niet zo in dat absolute fundament, maar àls het er zou zijn, is het natuurlijk waardeloos, als je er geen concrete practische normen voor het dagelijkse en politieke handelen uit zou kunnen afleiden.
Op dit punt nu kan ik de lijn van het Nederlandse Humanistisch Verbond niet meer volgen: enerzijds wordt voor vaste normen gepleit, en wordt samen met de kerken de leegte en het nihilisme bestreden. Als het anderzijds om konkrete normen gaat,

wordt er geen keuze bepaald en moet iedereen ineens zelf kiezen. Dan is het allemaal plotsklaps vrijblijvend. De slepende diskussie over de relatie ethiek-politiek is hier heel illustratief. Het komt er uiteindelijk op neer, dat er vaste normen zouden bestaan op terreinen waar we het allemaal met elkaar eens zijn, en elders niet. Vrijheid van crematie, vrijheid van zelfdoding, dat zijn echte (ethische) normen; over het bestaan en funktioneren van een leger zijn we het oneens, dus daarvoor hebben we geen normen, dat is politiek. Daar „mag" ik ineens zelf beslissen. Nu zou ik het wel appreciëren, wanneer het Humanistisch Verbond een anti-militaristische organisatie zou zijn, maar dat zou alleen een konsekwentie zijn uit de vooronderstelling, dat het Humanistisch Verbond ook de hoedster van humane normen zou zijn. Wie A zegt, moet ook B zeggen. Ik zou hier alleen liever geen A zeggen, of anders geformuleerd: ik zie niets in die vaste gefundeerde normen, hoe vaag en abstrakt ook en zeker niet in het zogenaamde fundament ervan.
Ik kies partij voor de andere kant, d.w.z. voor de eigen vrije keus voor alle normen, of ze nu algemeen of konkreet zijn. Ik kies in plaats van het aanhangen van normen: het verwerkelijken van de eigen vrijheid. Het zal nu wel nihilistisch klinken, maar Fromm heeft het zó geformuleerd[13]): „Het enig criterium voor de verwerkelijking van de vrijheid ligt in de mate, waarin de individuele mens daadwerkelijk deelneemt aan het bepalen van zijn eigen leven en dat der samenleving." Het accepteren van vaste, van buiten komende normen maakt altijd onvrij, hoe waardevol die normen op zich kunnen zijn. Het betekent een stimulans tot autoritair gedrag, d.w.z. een gedrag dat niet alleen geneigd is te gehoorzamen, maar ook te bevelen. Het is juist dit autoritair gedrag, dat in instituten, kerken, enz. gemakkelijk wordt gestimuleerd. Daarom denk ik, dat een Humanistisch Verbond, dat niet autoritair gedrag zou willen bevorderen, de verkeerde bondgenoot kiest als met de kerken tegen het nihilisme wordt gestreden — beter zou dan zijn: met het nihilisme tegen de kerken. Dit laatste is uiteraard een op zijn minst praktische onmogelijkheid, want „het nihilisme" bestaat niet. Wat ik ermee bedoel is slechts dit: het Humanistisch Verbond zou juist sympathie moeten hebben voor het negatieve denken, voor het vrijdenken, voor het protest en voor het verzet, en voor het (altijd in bepaalde zin weer positieve) nihilisme.
Tenslotte denk ik, dat Camus hiervoor een duidelijke richting heeft gewezen in zijn boek „De mens in opstand"[14]). Met enige variaties op het oude cartesiaanse adagium „ik denk dus ik ben", zou ik de uitspraak „ik gehoorzaam normen, dus ik ben", willen afwijzen, maar met Camus willen verdedigen: „ik verzet mij, dus wij bestaan". Dit is namelijk al direkt de positieve kant van het verzet en ook van het nihilisme: de erin ervaren solidariteit. Maar belangrijker nog is een ander positief aspekt: in en door nihilisme heen is er tegelijk de overwinning op *dit* nihilisme; zo wordt een nihilisme „overwonnen" door vereenzelviging ermee, niet door strijd ertegen.

WIM VAN DOOREN

Noten:

1. Rede van de voorzitter op het congres van het Humanistisch Verbond, 16 mei 1981.
2. H. Bonger, *Over mensenrechten,* in: Rekenschap, 26e jg. (1979), blz. 15.
3. I. Toergenjew, *Vaders en Zonen,* ned.vert. A. G. Schot, 1947, blz. 28, 29.
4. Het wat ironische gedicht van Goethe heeft de titel: *„Vanitas! Vanitatum Vanitas",* en begint met de regels: *„Ich hab'mein Sach'auf Nichts gestellt. Juchhe! Drum ists so wohl mir in der Welt. Juchhe!"*
5. M. Stirner, *Der Einzige und sein Eigentum,* herdruk 1972, uitg. Reclam, Stuttgart, blz. 5.
6. Nietzsche, *Fröhliche Wissenschaft,* § 125; de vertaling is overgenomen uit mijn vertaling van W. Ries, Nietzsche, 1980, blz. 102.
7. Zie noot 2.
8. Zie bijv. H. Marcuse, *One dimensional Man,* 1964, herdruk 1970.
9. O.c., blz. 55.
10. Zie het aangehaalde artikel in noot 2, blz. 16. De vorige maal schreef Bonger over Marcuse in een publikatie van het Ned. Gesprekscentrum, *„Verdraagzaamheid",* 1970, blz. 5 vv.; zie mijn reaktie in Rekenschap, 17e jg. (1970), blz. 179 vv.
11. E. Fromm, *De angst voor Vrijheid,* Ned. vert. door H. Redeker, 1952, blz. 188.
12. Zie bijv. N. Chomsky, *Over taal,* Ned. vert. M. E. Heesen, 1977, blz. 111.
13. Fromm, o.c. blz. 201.
14. A. Camus, *De mens in opstand,* Ned. vert. J. A. Meyers, 1952, blz. 23 en laatste paragraaf van het boek: Het nihilisme overwonnen (238 vv.).

IHEU-kongres over anti-humanistische tendensen

Van 1 tot 5 augustus 1982 zal in Hannover (Bondsrepubliek Duitsland) het achtste wereldkongres plaatsvinden van de IHEU (International Humanist and Ethical Union). Als hoofdthema is gekozen: *Anti-humanistische tendensen: uitdaging en antwoord.* Elke dag zal een apart onderwerp worden behandeld, ingeleid door twee sprekers of spreeksters. Die onderwerpen zijn: de teleurgestelde jeugd, geïnstitutionaliseerd geweld en vervreemding in de massamaatschappij. Tot de inleid(st)ers behoren: Dr Madzy Rood-de Boer, Dr Johan Galtung en Dr Paul Kurtz. Dr Max van der Stoel is een van de vice-voorzitters. Humanisten uit heel de wereld zullen elkaar volgend jaar zomer in West-Duitland ontmoeten. Wanneer ook U daarin geïnteresseerd bent, dan kunt U geheel gratis en vrijblijvend over de nadere inhoud en organisatie worden geïnformeerd. U kunt daartoe schrijven naar de IHEU, Oudkerkhof 11, 3512 GH Utrecht. Meer informatie zal U dan worden toegezonden.

BB

De funktie van de levensovertuiging in de praktijk van de humanistische begeleiding

Een door de Humanistische Groep Geestelijke Gezondheid uitgebracht visie

De mens gedraagt zich niet louter volgens instinktmatig vastgelegde patronen. Hij blijkt in staat gedragsmogelijkheden te onderscheiden, waardoor hij zijn doen en laten tot op zekere hoogte vrij kan bepalen. En wel naar eigen behoefte, kan men er aan toe voegen. Met dat laatste wordt aangegeven, dat inherente levensbehoeften zijn gedrag richten, naar vorm en inhoud. Aldus gedraagt de mens zich „naar zijn aard".*)

Deze — psychisch-lichamelijke — levensbehoeften doen zich als levensspanningen gelden. Van beslissend belang is het, dat de mens deze behoeften-spanningen zuiver kan ervaren en daarop met doelmatig, spanningen-regulerend, gedrag kan reageren. Doorgaans heeft hij met meer behoeften tegelijk in onderlinge samenhang te maken. Op dat essentiële gegeven spitst het probleem van de regulerende gedragsbepaling zich toe. Verondersteld mag worden, dat de mens een inherente neiging heeft, om zijn gedrag steeds zó te bepalen (kiezen), dat binnen de hem openstaande mogelijkheden een optimale levensvoldoening kan worden bereikt, althans nagestreefd.
In principe vraagt daarbij steeds àl wat hem beweegt en aan elke situatie zijn komplexe eigen betekenis verleent, om verwerkelijking in zijn gedrag.
Men kan zeggen, dat het gekozen handelen door de mens als doelmatig of zinvol zal worden ervaren, doordat en voor zover hij erin slaagt daarmede op voor hemzelf (bij voorkeur: méést) bevredigende wijze aan het totaal van zijn levensbehoeften te voldoen.

Dit zingevend reguleren of beheersen van de wijze waarop de wisselende en komplexe levensspanningen van situatie tot situatie in gedrag worden „uit-geleefd" is wat we onder de term geestelijk funktioneren in eigenlijke zin hebben te verstaan. Anders gezegd: De vitale *spanningen* worden door geestelijke aktiviteit „uit-geleefd" in bewuste zingeving of levensvervulling.

Geestelijke openheid
Het geestelijk funktioneren is naar zijn aard open; de mens bezit de mogelijkheid en

*) Uiteraard verkeert de mens altijd in een duurzame kontekst van normen en waarden, strukturen en patronen, waarvan zijn konkrete gedragsmogelijkheden in hoge mate afhangen en waardoor ook zijn konkrete gedragskeuzen sterk worden gestempeld. Maar waar het ons hier om gaat is, dat de mens in zijn konkrete bestaansverhoudingen toch steeds, min of meer bewust, vanuit levensbehoeften reageert.

ook de neiging geestelijk steeds opnieuw te reageren op de mate, waarin zijn eerder tot stand gebrachte levenswerkelijkheid (normen en waarden, patronen en strukturen) hem existentiëel belemmert.
Als enkeling en in gemeenschap verkeert de mens in een voortgaand proces van oriëntering en heroriëntering, gericht op de fundamenteel-menselijke waarde en onwaarde van het reeds tot stand gebrachte en op verdere mogelijkheden tot zingeving aan het persoonlijke en gemeenschappelijke bestaan, gedreven naar optimale vervulling.

Psychische en sociale afhankelijkheid

In de levenspraktijk zien we, dat de individuele mens in aanzienlijke mate zijn leven gestalte geeft langs de wegen van navolging en gewoontevorming. Bij gewoontevorming kan in eerste aanzet nog wel sprake zijn van geestelijke authenticiteit. Louter navolging weerhoudt de mens van zelfwaardering van gedragsmogelijkheden en levensnormen; zeker is dat het geval, wanneer deze navolging verband houdt — hetgeen vermoedelijk vaak het geval is — met psychisch bepaalde afhankelijkheid. De sociaal-psychische behoeften domineren dan zó, dat een onbevangen eigen waardering van aangeboden (voorgehouden) patronen en normen niet kan doorzetten.
In andere gevallen kan navolging ook een bron van inspiratie en vernieuwing vormen.

Van overgenomen gangbare gedragsvormen kan overigens worden gezegd, dat ook deze de vruchten vormen van eenmaal gedane keuzen, door anderen. Het eeuwige probleem in elke kultuur is de mate, waarin de bestaande levensvormen en -normen werkelijk recht doen wedervaren aan het menselijk potentiëel, dat om vervulling vraagt.
De zin van elke kulturele werkelijkheid ligt in de oorspronkelijke doelstelling, het menselijk leven goede (optimale) ontplooiingskans te geven.

De sociaal-kultureel genormeerde enkeling moet in beginsel in staat worden geacht zelf bewust te worden van de existentiële waarde en onwaarde van de „over hem gekomen" vormgeving en normering aan zijn bestaan. Zijn geestelijk vermogen zal vooral dan worden geprikkeld, wanneer de levensomstandigheden als onbevredigend (ongelukkig) worden ervaren.

Een voorwaarde lijkt wel te zijn, dat psychische afhankelijkheid, indien aanwezig, tot oplossing komt. Die psychische klip kan echter worden omzeild, wanneer het onbehagen meer kollektief naar boven komt. Psychische afhankelijkheid blijft dan binnen de sub-kulturele kontekst in takt en vormt zelfs een mogelijke, wel dubieuze, faktor tot „eensgezindheid" in het verzet tegen onbevredigende levensomstandigheden.*)

*) De mogelijke positieve betekenis van de subkultuur als identificatiefaktor bij de zelf-ontplooiing van de mens wordt hiermee uiteraard niet miskend.

Existentiële verdrukking
Het beklemtonen van de principiële mogelijkheid tot existentiële (her)oriëntatie verbloemt geenszins, dat zulks in de levenspraktijk een uiterst moeizaam proces kan vormen, met name ten gevolge van vérgaande levensvervreemding in een feitelijk gegeven sociaal-kulturele kontekst, die, als „normaal" ervaren, toch wezenlijk heel beperkt levensaktiviteit toestaat, respektievelijk afdwingt. Een dergelijk sociaal-kultureel „aanbod" kan daardoor als feitelijke verdrukking van de mens in zijn potentiële levens-aanspraken fungeren.
Nochtans dient men er zich rekenschap van te geven, dat alléén mobilisering van het eigen geestelijk vermogen de betrokken mens in staat stelt tot doelbewuste kritische stellingname en aktiviteit ter verbetering van ontplooiingskansen in zijn bestaande situatie.
Men kan stellen, dat, in een gegeven kontekst, een beter aanbod van levens-omstandigheden mogelijk zou zijn, waardoor mensen minder in hun ontplooiing zouden worden belemmerd.
Dat is stellig een zinnige benadering. Maar ze laat onverlet de eis, dat de konkrete mens onder de gegeven omstandigheden door zichzelf en door anderen volstrekt ernstig dient te worden genomen in zijn vermogen tot kritische bezinning en aktieve weerbaarheid met betrekking tot de eigen ervaringen in eigen omstandigheden.
Bij alles wat hem toekomt is wel zijn eerste levensrecht: zijn situatie zelf te kunnen interpreteren, zó, dat hij daarmee zinvol kan leven, dat is ook: kritisch hanteren.

Subjektief karakter van geestelijke interpretaties
Het bovenstaande brengt tot uitdrukking, dat de mens voor zijn levensontplooiing is aangewezen op zijn geestelijk vermogen. Dat maakt zijn leven allerminst vanzelf-sprekend. Onontkoombaar zijn z'n interpretaties omtrent het menswaardige subjektief, en in die subjektiviteit tenslotte onzeker, hoezeer zijn eigen noties hemzelf ook kunnen overtuigen.
De term „worstelen" om waarheid, is als aanduiding van het uiterst gevoelig karakter eigenlijk wat grof: het is meer een kwestie van verfijnd innerlijk „tasten" in de komplexe eigen belevingswereld, wat kan voeren tot enig zelfbewust „stamelen".
De geschiedenis laat wel overduidelijk zien hoe moeite-vol dat geestelijk funk-tioneren in feite verloopt, van kultuur tot kultuur, van generatie tot generatie, van groep tot groep, van mens tot mens. Steeds opnieuw wankelen samenlevingen op hun grondvesten, gebouwd uit halve waarheden; geestelijke „geweldenaars" worden door alle eeuwen heen door miljoenen Jantjes van Leiden verafgood; massa's enkelingen duiken „veilig" onder in oceanen van konformisme.

Persoonlijke identiteit als noodzaak
Niettemin wordt gaandeweg, met name in de westerse kultuurkring, de betekenis van persoonlijke identiteit positief beklemtoond. Daarvoor is ook alle reden: het

opbreken van tradities, massalisering, diversiteit in normen, waarden, patronen en strukturen, vormen omstandigheden, waarin de enkeling steeds meer op zichzelf wordt teruggeworpen met vragen en problemen en toegenomen onzekerheden.

Maar wat komt er in zulke omstandigheden, volgend op een eeuwenlange traditie van een autoritair gekultiveerd geestelijk leven, in werkelijkheid terecht van persoonlijk geestelijk funktioneren, van persoonlijke identiteit? Hoe kijkt de „moderne" enkeling tegen het leven aan? Wat doet het hem allemaal? Waarop baseert hij zijn beslissingen? Wat maakt hij er van? Hoe vindt hij het leven de moeite waard?

Vorming van een eigen overtuiging
Zulke vragen refereren aan een eigen waardepatroon, een eigen kijk op het leven, een eigen levensovertuiging. De grote vraag is echter, hoe die overtuiging werkelijk tot stand komt. „De uitingen van levensovertuiging blijken bij nadere overweging op een, meestal onuitgesproken, *geesteshouding* te berusten. Met geesteshouding wordt hier bedoeld een oorspronkelijke gerichtheid van de geest, waarmee alle ervaring benaderd wordt." (Citaat uit „Grondslagen van Humanisme", J. P. van Praag; blz. 76).

In welke mate is hij in staat de ervaringen van zijn binnen- en buitenwereld „onbevangen" tot zich te laten doordringen, in een ernstig pogen zich van de essentie van het leven enige notie te vormen, teneinde zich min of meer een bewuste toetssteen te verschaffen, met behulp waarvan hij zijn leven meer solide richting en inhoud (zin en waarde) kan verlenen?
Of: in welke mate wordt de persoonlijke verwerking van de in- en uitwendige levensgebeurtenissen sterk gekleurd door psychisch bepaalde afhankelijkheid van ideeën en waarderingen uit de eigen levenskringen (subkultuur, geloofskring; of ook radio-boodschappers, krantenredacties, copywriters, etc.).

Betekenis van de kwaliteit van het geestelijk funktioneren
De wijze van geestelijk funktioneren en vervolgens ook van de konkrete inhoud van de levensovertuiging beïnvloeden op beslissende wijze de manier waarop het eigen leven in exploitatie kan worden genomen.
Een adekwate geesteshouding voert tot een kritisch „leven-vriendelijk" bewustzijn, dat aanspoort tot vrij(-)moedige regulering (zèlf-beheersing) van de lichamelijke en psychische krachten in wisselwerking met konkrete mogelijkheden en beperkingen van de sociaal-kulturele positie.
Een in-adekwate geesteshouding voert tot een onkritisch leven-verdoezelend bewustzijn, dat afhoudt van zelf-kritische exploiratie van levenskrachten en de mens kritiekloos uitlevert aan sociaal/kultureel/geestelijk geaccepteerde zijnswijzen.

Geestelijke begeleiding

Vruchtbaar kontakt mogelijk door geestverwantschap
Geestelijk funktioneren, het zingevoelig interpreteren van de levenservaring als grondslag voor zelf-verwerkelijking, is en blijft een subtiel proces.
Vruchtbare kommunikatie over zulke interpretaties vereist van de gesprekspartners onderling een voldoende mate van verwantschap in het benaderen van ervaring. Dat wil dus zeggen: verwantschap in geestelijke houding. Dat immers stelt over en weer in staat aan te voelen en te herkennen wat de ander echt bezig houdt, beleeft, ervaart, achter de gebruikte woorden (symbolen). Men hoeft het met elkaar niet eens te zijn om zich toch over „hetzelfde" vruchtbaar te kunnen onderhouden, elkaars interpretaties kritisch volgend, daarin blinde vlekken en onzekerheden ontdekkend, verschil van inzicht vaststellend, maar ook uitspraken bevestigend, etc. Werkelijk vruchtbare participatie in geestelijk „bewegen" hangt dus vooral af van de mate waarin de partners op voor elkaar verstaanbare wijze met ervaringen „verkeren". Veel minder is daarbij van belang, of zij elkanders meningen kunnen delen; tenminste zal men elkanders mening kunnen volgen en begrijpen.

Wanneer voldoende verwantschap in de benadering van de levenservaring ontbreekt, kan van werkelijke inleving in de interpretaties van de partner weinig terecht komen. Hier ligt de sleutel, om te begrijpen waarom mensen van een verschillende levensovertuiging — waaraan dus een belangrijk verschil in geesteshouding ten grondslag ligt — elkaar misschien wel veel kunnen zeggen, maar met elkaar niet werkelijk vruchtbaar tot een gedachtenwisseling kunnen komen. In hun onderling afwijkende benadering van de ervaring blijven de symbolisaties (interpretaties) over en weer vreemd. Het geestelijk draagvlak, gelegen in de ervaring die men „opdoet", is niet gemeenschappelijk. Men spreekt niet over „hetzelfde".

Voor alle duidelijkheid: het begrip geestverwantschap valt meer te betrekken op voldoende kongruentie in geesteshouding dan op overeenkomstige inhouden van de levensovertuiging. Deze laatste zijn daarvoor bijkomstig!

Identiteit geestelijke bemoeienis vereist
Uit het voorgaande volgt, dat ook bij geestelijke begeleiding essentiële betekenis moet worden toegekend aan het geest-verwantschappelijk aspekt tussen begeleider en begeleide. Voor de organisatie van geestelijk werk betekent zulks, dat dat werk zich noodzakelijk vanuit een bepaalde levensovertuiging annex geesteshouding zal moeten presenteren.

Selectieve beschikbaarheid humanistische geestelijke begeleiding
De humanistische geestelijke begeleiding huldigt dan ook terecht zijn geestelijke identiteit als noodzakelijk beginsel voor beschikbaarheid. Zij zal daarbij weliswaar vooraf voor niemand de deur willen sluiten. Maar evenzeer wil zij vooraf duidelijk doen uitkomen, dat een echt partnership in geestelijk funktioneren voldoende geestelijke gelijkgestemdheid niet kan en mag ontberen.
Deze restrictie sluit overigens zeker niet uit, dat iemand pas tijdens een proces van diepgaande zelfkonfrontatie — zoals met name in de geestelijke begeleiding kan plaatsvinden — zich min of meer scherp van zijn eigenlijke geesteshouding, respektievelijk geestelijke noties, bewust kan worden. Dat kan evenwel òf tot een bevestiging òf tot een ontkenning van voldoende geestelijke gelijkgestemdheid tussen beide gesprekspartners leiden!

Formele typering identiteit humanistische begeleiding
Zoals naar onze mening voor elke rechtgeaarde geestelijke begeleiding moet gelden, geldt voor de humanistische, dat vanuit een bepaalde geesteshouding een aantal samenhangende grondnoties over de aard van het menselijk leven wordt aangehangen, die als richtpunten (oriëntatie-patroon) dienen voor het geestelijk verwerken (groeperen) van alle ervaring en die aldus de kenmerkende, algemene grondslagen betekenen van de humanistische levensovertuiging.

De kwintessens van de humanistische begeleiding kan als volgt worden aangegeven:

enkelingen eigen geestelijke weerbaarheid helpen vergroten

door bewustgemaakte konkrete vragen en moeilijkheden van geestelijke aard

te helpen toetsen aan zelf herkenbare grondnoties van het menselijk leven

waardoor zinvolle (zingevende) en zelf hanteerbare antwoorden c.q. mogelijkheden worden her- en erkend

ter verdere doelgerichte vervulling van het eigen totale bestaan in de konkrete bestaansverhoudingen.

Konklusie inzake funktie humanistische overtuiging m.b.t. de idee van geestelijke begeleiding
Op basis van het tot nu toe geschrevene kan, gelet op
a) de gééstelijke bestaanswijze van de mens
en
b) de verschillen in geestelijk funktioneren (door verschillen in geestelijke gericht-

heid, voerend tot verschillen in grondnoties over de aard van het menselijk leven) worden gesteld, dat de humanistische overtuiging, door zijn specifieke geesteshouding, en zijn daaruit voortvloeiende grondnoties omtrent de aard van het menselijk leven, een existentiële kwaliteit (identiteit) van mens-zijn aan de orde stelt, die als geformuleerde doelstelling van een systematische bemoeienis met het geestelijk funktioneren van de enkeling, deze bemoeienis stempelt tot een authentieke werkzaamheid met een eigen identiteit, op het brede terrein van persoonlijke dienst- respektievelijk hulpverlening.

Funktionele betekenis van de humanistische overtuiging in het geestelijk begeleiden

Van ideëel naar praktisch niveau
De betekenis van de grondnoties in de humanistische overtuiging ligt in hun operatieve waarde.
De opgave is deze neerslag op *ideëel niveau* steeds weer te kunnen „vertalen" in levens-(zijns) kwaliteiten op praktisch niveau.
In het kader van de geestelijke begeleiding fungeren deze grondideeën als onmisbare oriëntatiepunten, ook als zij niet expliciet aan de orde komen, wat vaak het geval zal zijn. Hun betekenis dient zowel op het handelen van de werker als op de geestelijke problematiek van de kliënt te worden betrokken. Het kan niet genoeg worden gezegd, dat het niet primair om een verbale expliciete hantering van de punten gaat. Niettemin is een „harde" vooronderstelling in de geestelijke begeleiding, dat geestelijke problematiek nu juist problematisch is, voor zover en doordat de betrokken mens letterlijk en figuurlijk grondig met eigen levenswaarden overhoop ligt. Dat problematisch karakter wordt alleen dàn doorbroken, wanneer die mens in staat geraakt, in de innerlijke chaos van zijn leven alsnog of opnieuw bepaalde voor hemzelf essentiële richtpunten te ontdekken, die de opgebroken dingen „bij nader inzien" hun betekenis kunnen (her-)geven, en waardoor hij (weer) kan gaan overzien, wat hem naar eigen innerlijk besef te doen staat, als konkrete zingeving aan zijn bestaan.
In de geestelijke verzorging gaat het er heel nadrukkelijk om, de kliënt te helpen, zulke richtpunten als de eigenlijke grondwaarden, waar ook zijn leven omdraait, „impliciet" te ontdekken in het ervaringsmateriaal, dat met zijn geestelijke nood samenhangt.

De humanistische begeleider zal echter in de eerste plaats het eigen ideële niveau in eigen (mens-)zijn willen vertolken en ook in zijn beroepsgestalte tot gelding willen brengen.
Met andere woorden: de gekozen waardigheid als mens fungeert ook als richtsnoer voor het optreden als begeleider.
De instrumentele ontplooiing van de begeleider zal — mede gevoed vanuit weten-

schappelijke kennis — moeten worden getoetst aan de humanistische grondwaarden.
Vaktechnisch uitgedrukt kunnen we zeggen, dat de ideële basis voert tot een beroepsethiek, die gerelateerd aan techniek, voert tot werkmethodiek.
De rol van het humanistisch mensbeeld in de humanistische begeleiding kan worden verduidelijkt door vier niveaux te onderscheiden, waarvan elk niveau het volgende beïnvloedt (regeert):

1e. *het ideële-niveau:* gevormd door de postulaten van het humanistisch mensbeeld;
2e. *het attitude-niveau:* waarin de algemene trekken van de grondhouding van de humanistisch begeleider tot uitdrukking komen;
3e. *het werkniveau:* dat de werkzame elementen in de werkhouding van de humanistisch begeleider weergeeft;
4e. *het proces-niveau:* waarbij de aandacht valt op de sleutelbegrippen in de procesgang van de kliënt.

De invloeden van het ene (voorafgaande) niveau op het andere (navolgende) niveau kunnen in een schema worden weergegeven, waarbij elk van de vijf postulaten op het ideële niveau zijn specifieke doorwerking toont in de drie andere niveaux.
Men moet het schema niet te schools opvatten. De samenhangen zullen in werkelijkheid gekomplicceerder zijn. De gekozen trefwoorden zijn wellicht hier en daar wat

(ideëel-niveau) postulaten	**(attitude-niveau)** grondhouding begeleider	**(werk-niveau)** werkhouding begeleider	**(proces-niveau)** procesgang kliënt
natuurlijkheid	aanvaarding	empathie	zelfaanvaarding
verbondenheid	nabijheid	betrokkenheid	gemeenschap
gelijkheid	eerbiediging	bemoediging	identiteit
vrijheid	distantie	veiligheid	heroriëntatie
redelijkheid	bezinning	perspektief	zelfbestemming

willekeurig. Voldoende vertrouwdheid met de grondideeën (postulaten) stelt in staat de daarmee in samenhang gebruikte termen in de andere niveaux zo ongeveer te begrijpen. Voor ons betoog moet dat voldoende zijn. Een uitvoerige beschrijving van de gebruikte termen is niet de bedoeling. Het gaat erom, dat het schema laat zien, dat en hoe er een wezenlijke samenhang is (moet zijn) tussen idee en praktijk.
Van belang is nog, dat de vijf onderscheidingen van elk niveau samen een geheel vormen. Dat houdt in, dat op het (niet in het schema voorkomende) niveau van werkuitvoering het handelen steeds van zo'n geheel doortrokken is (moet zijn).
Met andere woorden: de grond- en werkhouding van de begeleider worden steeds, dus in alle handelingen, door die gehelen gekenmerkt. Nochtans zullen bepaalde kenmerken in bepaalde fasen van handelen (begeleiden) wel min of meer kunnen domineren. Dat is wellicht het sterkst het geval op het zogenoemde proces-niveau; de daar gebruikte sleutelbegrippen kunnen in verticale volgorde een specifieke fase in de procesgang aksentueren.

Gerichte aandacht van de begeleider
Voor ons onderwerp is het van veel belang op het doorwerken van de levensovertuiging in de *gerichtheid* van de aandacht van de humanistische begeleider nog nader in te gaan. Hier dreigt namelijk — zo leert de ervaring — het grote misverstand van de „woordverkondiging".
Het is noodzakelijk, dat de begeleider zich kritisch bezonnen heeft op de postulaten van het mens-zijn in humanistische zin, op hun onderlinge samenhang en hun onderlinge spanning, en ze weet te hanteren als referentiekader in de levenspraktijk. Die doorwrochte eigen oriëntatie stelt de humanistische begeleider in staat zich kritisch in te leven in de problematiek van de kliënt, luisterend naar diens ervaringen en eigen interpretaties.
Op deze „geladen" wijze zal de begeleider selectief luisteren en door middel van gerichte vragen en duidingen „gevoelig" op het geestelijk „bewegen" van de kliënt reageren. Daardoor zal de laatste m.b.t. de door hemzelf aan de orde gestelde existentiële problematiek geestelijk intensiever en adekwater kunnen gaan funktioneren, voortdurend kritisch bijgelicht, uitgenodigd, aangemoedigd door de „warme" (relevante) vragen en duidingen van de begeleider.

Geestverwantschappelijke kommunikatie
In dit geestelijk selektief luisteren naar en dito inspelen op het geestelijk „bewegen" van de kliënt valt het eerder beschreven proces van geestverwantschappelijk kommuniceren ten volle te herkennen. De kliënt kan slechts op basis van voldoende gemeenschappelijke gerichtheid van de geest — een gerichtheid, die mede in en door de begeleiding zal kunnen worden uitgezuiverd — innerlijk worden ontmoet en in die ontmoeting vragend-interpreterend vruchtbaar worden aangesproken.

Vanuit een verwante geesteshouding, samen met de begeleider, zijn levenservaring explorerend (rond de aktuele existentiële problematiek), zal de kliënt komen tot een authentieke verheldering van de in het geding zijnde grondwaarden (grondtrekken) van zijn bestaan. Normaal zal daarbij sprake kunnen zijn — gelet op de bestaande geestverwantschap — van een gezamenlijk kunnen delen van zulke grondwaarden-interpretaties.
Toch betekent dat niet meer dan een wederzijds innerlijk herkennen in authentiek „stamelen"; er is geen sprake van „overdracht" van waarden en waarheden, laat staan van geestelijke indoctrinatie.
Niet geheel zonder zin is het dan tenslotte nog, wanneer de kliënt zulke authentieke interpretaties in beproefde taalsymbolen kan herkennen, met name die, waarin binnen de humanistische denkwereld getracht is (wordt) de grondtrekken van het menselijk leven „voorlopig"-konsistent aan te duiden.

Hoe de begeleider ook „technisch" als gesprekspartner zal (kunnen) optreden, de kliënt zèlf is in de „greep" van de humanistische begeleider gehouden, zijn vermogen

tot geestelijk adekwaat funktioneren zo intensief mogelijk te mobiliseren. De begeleider zal hem stimuleren tot dieper (kompleter, genuanceerder) beleven (ont-dekken) van de betekenissen voor hèm van „de dingen", die in zijn problematiek doorspelen.

Beheersing emotionele aspekten
Hieraan kan nog worden toegevoegd, dat het geestelijk herstelproces vaak door emotionele spanningen van de kliënt begeleid en ook bemoeilijkt wordt.
Dat vraagt van de begeleider bekwaamheid in het hanteren van ook deze emotionele kommunikatie-inhouden, zonder welke het geestelijk bewustmakingsproces grondig kan vastlopen, doordat negatieve emoties de vereiste voortgang in een meer onbevangen beleving van ervaringen kunnen blokkeren.
Op procesmatige wijze wordt hier de kliënt met allerlei eigen emotionele spanningen rond existentiële problemen gekonfronteerd.

Het procesmatig karakter van deze konfrontatie bestaat uit het stapsgewijs leren deze emoties ten volle te ervaren en hun werking bij het interpreteren van de levensproblematiek te onderkennen, respektievelijk te „beheersen". Ingeval de emotionele krachten daarvoor te sterk (storend) blijken, zal zonder inschakeling van andere — psycho-therapeutische — hulp de geestelijke begeleiding haar doel niet goed kunnen bereiken.

Bewustmaking met het oog op persoonlijke verandering
Wat het doel van de begeleiding betreft, moet worden opgemerkt, dat het

uiteindelijk niet gaat om louter bewustmaking. Wel mag *in* de begeleiding zelf nauwelijks veel meer verwacht worden; dat is dan ook als zodanig een volledig direkt werkresultaat.
De authentieke heroriëntatie heeft, als het goed is, gevoerd tot versterking van de eigen identiteit en daarmee tot vergroting van de persoonlijke weerbaarheid op geestelijk vlak.
De strekking van dit resultaat is evenwel, dat de kliënt er in kan slagen deze authentieke heroriëntatie op het niveau van het eigen (mens-)zijn tot gelding te brengen.
Als zodanig is deze spanning tussen (zelf)bewustzijn en (zelf)zijn geen casus van geestelijke nood. Het is over het algemeen een normale spanning — elk mens blijft in die zin vermoedelijk altijd „onderweg"; zelf-tolerantie is dan ook onmisbaar. Maar er moet natuurlijk toch wel een bevredigende doorwerking van het ideële naar het zijns-niveau plaatsvinden. Dat is de zin van persoonlijke (zelf-)verantwoordelijkheid. De geestelijk begeleider komt daarbij strikt genomen geen authentieke funktie meer toe. Ervaart iemand met zichzelf te grote problemen in het voldoende kunnen slechten van niet-tolerabele verschillen tussen weten/willen en kùnnen-zijn, dan ligt hier een taak voor psycho-therapeutische hulpverlening.
Naar humanistisch besef zal dus het onmiddellijk resultaat van de humanistische begeleiding wel tenslotte doorwerking moeten kunnen vinden in de zijns-kwaliteit van de kliënt.
Overigens zou het wel mager zijn, als men intussen zou aannemen, dat in de direkte werkrelatie met de begeleider op het niveau van het zijn weinig of niets zou gebeuren.
Te wijzen valt op de hierboven besproken konfrontaties met eigen relevante emotionaliteit rond geestelijke problemen, die voldoende verwerkt moeten worden, wil het geestelijk funktioneren voortgang boeken. Dergelijke emotionele korrekties vormen effekten op zijns-niveau. Daarnaast is er doorgaans min of meer ook sprake van een direkte, „spontane" inter-aktie op zijns-niveau tussen begeleider en kliënt. Zo'n direkte inter-aktie kan, wellicht vaker in langlopende kontakten, ook wel enige reële funktie hebben als direkt korrektief op het zijns-niveau van de kliënt.
Van belang blijft evenwel, in te zien dat in deze „bijkomstige" resultaten op zijns-niveau niet de eigenlijke doelstelling van déze werkrelatie ligt.

Konklusies inzake funkties humanistische overtuiging m.b.t. de praktijk van de geestelijke begeleiding

Wij menen met het voorgaande exposé de operationele betekenis van de humanistische overtuiging voor het welslagen van de humanistische begeleiding op essentiële punten in het werkproces te hebben aangegeven.
Tenslotte kunnen dan met betrekking tot onze vraagstelling uit dit exposé de volgende konklusies getrokken worden.

De humanistische overtuiging is op het werkniveau funktioneel relevant voor:
a) het geestelijk referentiekader, dat een sfeer van geestverwantschappelijke ontmoeting bij het exploreren van bepaalde levensproblemen van geestelijke aard, mogelijk maakt.
b) de kwaliteit van de op de humanistische grondhouding gebaseerde professionele werkhouding,
c) de technische uitvoering (ethische verantwoording van werkaanpak = methodiek),
d) de selektieve aandacht van de begeleider voor de vragen en problemen van de kliënt op geestelijk vlak,
e) de geestelijk-gevoelige interventies van de begeleider in het geestelijk „bewegen" van de kliënt.

CAREL UITENBOGAARD

DE RELATIE TUSSEN LEVENSOVERTUIGING, ETHIEK EN POLITIEK

De Stichting Socrates heeft een dokumentatiemap samengesteld met 80 pagina's boordevol informatie over dit thema. Alles wat in humanistische kring de laatste twee jaar naar aanleiding van dit onderwerp is geschreven, is in de map overzichtelijk bij elkaar gebracht.

De prijs van deze map bedraagt normaal: f 12,50.

Voor abonnees van REKENSCHAP is de prijs slechts: f 9,50!

Profiteer van dit bijzonder aanbod en maak het bedrag over op giro 58.22.93 t.n.v. Stichting Socrates te Utrecht onder vermelding „voordeelaanbieding map ethiek-politiek".

Energie en voortbestaan

Zodra de mensen niet meer onder het principiële inzicht uitkunnen dat zij historische subjecten en niet slechts objecten zijn die ter onderscheiding van het dier zich niet slechts aan hun ekologische nis moeten aanpassen, maar hun omgeving kunnen kiezen en maken, geldt de vroegere uitvlucht niet meer dat wij voor ons lot en onze geschiedenis, onze samenleving en ons milieu en tenslotte voor onszelf niet verantwoordelijk zijn.
Weliswaar zijn wij niet allemaal even verantwoordelijk. Met de motivering dat ook zij onderworpen zijn aan de dwang van de onontkoombare noodzakelijkheid, slagen de weinige invloedrijken erin de vele invloedlozen hun vrijheid van handelen weliswaar officieel te bewijzen, maar juist daardoor te onthouden.

(Prof. Dr. Fr. Hacker)

„Kernenergie of oorlog. Dat zijn in feite de twee enige mogelijkheden die nog voor het vrije westen in het verschiet liggen. (. . .) De tankervloot die van de Perzische Golf rond de Kaap naar West-Europa vaart is onze levensader geworden. Deze vervoert meer dan de helft van het levenselixer van de Westeuropese industriële welvaartsstaat. West-Europa is bezig de vazalstaat van Arabië te worden of een Russisch protectoraat. Wat is hier nog aan te doen? *Kolen?* Een speciaal probleem. *Kernenergie?* De weigering om nog enige vergunning voor welke activiteit dan ook af te geven, maakt het werken in de kernenergie onmogelijk. *Synthetische olie uit kolen?* Kan, maar zal nog tot 1990 duren eer het goed op gang is. *Zonne- of windenergie?* Hier en daar goed voor een paar procent na 1990. *Bezuinigingen?* We kunnen onze forensensteden niet meer terugbrengen tot de toestand van 1960. Er kan wat bezuinigd worden, maar dat vergt veel tijd. De energienota van de Nederlandse regering, die na vele jaren treuzelen eindelijk in 1974 werd gepresenteerd voorzag in 25% kernenergie na 1990 in Nederland. Dergelijke percentages werden ook in Westeuropese landen nagestreefd, maar zijn door de anti-kernenergie hetze verhinderd. Willen we ons aan de wurggreep ontworstelen dan moeten de OECD-landen: òf 25% energie bezuinigen, dwz terug naar de economie van 1960 wat alleen via de zachte weg van inflatie kan; òf de oliekraan met geweld in bezit nemen wat alleen door USA (en Japan) kan gebeuren wegens de onmogelijke positie waarin wij onszelf in West-Europa hebben gemanoeuvreerd. Dit alles zal binnen enkele jaren beslist zijn, mogelijk binnen een jaar".

Kernachtige uitspraken die de Nederlandse kernenergiedeskundige bij uitstek, *prof. dr. J. Kistemaker*, in mei en juni 1980 in de pers deed.
Evenals bij publikaties over de (brede) maatschappelijke discussie over (kern)energie is de aandacht zó gefixeerd op het handhaven van de „industriële welvaartsstaat" dat slechts enkelen tot zich laten doordringen dat wij met dit ons vertrouwde systeem in hoog tempo bezig zijn de voorwaarden voor menselijk voortbestaan stuk voor stuk af te breken. Wanneer wij naar de overkoepelende samenhang gaan zoeken, dan zal kunnen blijken dat een juiste aanpak van de energieproblemen tevens wegen kan openleggen naar het terugdraaien van de noodlottige bewapeningsspiraal, het niet minder noodlottige wereldhongervraagstuk en het hand over hand toenemende crisisdoemdenken.

Balans van het heden

Op de balans van het heden staan uiteraard positieve posten. Vitale mogelijkheden voor ons leven, zoals persoonlijke vrijheid, zijn in principe groter dan vroeger. Vooral in Nederland, waar vrijheid van godsdienst bestaat (dus ook de vrijheid om er een andere levensovertuiging op na te houden zonder dat dit in het algemeen maatschappelijke nadelen met zich brengt), vrijheid voor mensen van welke „kunne" dan ook om samen te wonen, vrije schoolkeuze en hopelijk binnenkort ook vrijheid voor vrijwillige abortus en vrijwillige euthanasie. Steeds meer begint de overtuiging veld te winnen dat wie voor zichzelf één of meer van deze vrijheden kiest, daarmee niet de vrijheid van de anderen aantast. Voor deze vrijheden en het dragen van de eigen verantwoordelijkheid voor ieders aandeel en daden lijken democratie en medebeslissingsrecht onontbeerlijk.
Maar de negatieve posten geven duidelijk aan hoe snel de mensheid, tengevolge van de steeds toenemende groei van zowel de industriële welvaartsstaat als de communistische produktie-economie, de grenzen van haar bestaansmogelijkheid nadert. De snelle technologische ontwikkeling van beide systemen heeft de samenleving opgezadeld met formidabele problemen als het wereldhongerdrama, de toenemende bedreiging van een niet bedoelde (kern)oorlog wegens overbewapening en vergiftiging van het leefmilieu.
Prof dr H. B. G. Casimir: *„De tijd van wetenschappelijk en technisch optimisme, waarbij iedere vooruitgang van ons inzicht in de natuur niet alleen als verrijking maar ook als bevrijding van de menselijke geest werd gezien en iedere technische vooruitgang als een stap naar een menswaardig bestaan, ligt ver achter ons. We beseffen dat natuurwetenschap en techniek geen adequate grondslag voor een wereldbeschouwing zijn".*
De gevolgen van de moderne technische en wetenschappelijke successen zijn niet onverdeeld gunstig. In de ontwikkelingslanden brachten ze nauwelijks verbetering in de levensomstandigheden van de meerderheid (soms zelfs het tegendeel). En bij ons? *„Vervuiling van onze steden, toenemende werkloosheid en ontevredenheid,*

toenemende onveiligheid en geweld, steeds slechtere dienstverlening en een stijging van het aantal zelfmoorden, zowel van acute zelfmoord als van slepende zelfmoord door middel van drugs. En ondertussen wordt naarstig gewerkt aan de voorbereiding van collectieve zelfmoord, waarvoor men het eufemisme „defensie" heeft bedacht", aldus prof Casimir bij de opening van het academisch jaar 1980/81 aan de TH-Delft.
Wanneer we de wereld bekijken vanuit het gezichtspunt dat het instandhouden van de levensmogelijkheden op aarde doel dient te zijn, dan zien we steeds dreigender ontwikkelingen. Het toenemend aantal onopgeloste problemen van onze tijd, de idealen en het heimwee naar het verleden, de hoop en de wensdromen over een toekomst waarin alles beter is, ontnemen ons een helder zicht op wat ons nu te doen staat om nog mogelijkheden voor een menswaardige toekomst open te houden. Want dat de werkelijkheid zo schandalig ver achter de mogelijkheden aanhinkt, is niet het gevolg van natuurrampen of buitenaards ingrijpen, maar werk van mensen. De belangrijkste problemen liggen niet meer in het technologische maar in het menselijke vlak, De echte crisis waarin wij verkeren is een crisis van inzicht in de problemen die we over ons gehaald hebben en het gebrek aan moed om de mogelijkheden voor de noodzakelijke veranderingen aan te grijpen. De bewapening bv is al zo toegenomen dat alle wereldbewoners daarmee meer dan veertig keer kunnen worden gedood. Niettemin hebben de jaarlijkse bewapeningskosten dit jaar voor het eerst de duizend miljard gulden overschreden, een bedrag dat heel wat groter is dan het totale jaarlijkse nationale inkomen van alle derde wereldlanden waar ongeveer 3½ van de 4½ miljard wereldburgers wonen. Aan het „verfijnen en moderniseren" van de wapensystemen werken meer dan 40% van alle geleerden en medici en wordt jaarlijks meer dan viermaal zoveel uitgegeven als aan medisch onderzoek. Alle landen zijn tot de tanden bewapend. Tegen buitenaardse monsters? Welnee, tegen aardse buren! Haat en minachting voor het leven van anderen begeleiden de zucht naar materieel bezit.
Ondanks alle kennis en wetenschap werden de industriële landen overvallen door de energiecrisis; de economie werd grondig in de war gestuurd en dat leidde tot bedrijfssluitingen, werkloosheid en verlies aan sociale zekerheid en houvast. In bepaalde delen van de wereld veroorzaakte deze crisis versnelde ontbossing, wat weer erosie en woestijnvorming in de hand werkt. Zo'n honderd jaar geleden besloegen de woestijnen saman 17% van het landgedeelte van de aarde, nu is dat al vrijwel het dubbele. Dwars door Afrika ontstond een droogtegordel vol dood en verderf (de Sahel). In de overbevolkte gebieden van Zuidoost-Azië sterven jaarlijks miljoenen mensen, niet alleen meer aan honger, maar nu ook van dorst. Nog afgezien van rampen of oorlogen zullen in Afrika en Azië voor het eind van het jaar 2000 minstens 1½ miljard mensen van honger en ellende omkomen.
Synthetische verdelgingsmiddelen die moeilijk af te breken zijn, verspreiden zich verradelijk door de lucht, de gewassen en de grond. De milieuverontreiniging heeft wereldomspannende vormen aangenomen. Op de zeven zeeën drijft een olielaag die

langzaam maar zeker dikker wordt. Door deze laag wordt de natuurlijke verdamping verminderd. Zij belemmert tevens de natuurlijke opname van de door verbranding vrijgekomen overschotten van het giftige koolzuur uit de lucht. Mede door de toenemende ontbossing (niet alleen maar ook niet het minst in het Braziliaanse Amazonegebied op jacht naar luxe houtsoorten en minerale grondstoffen) wordt de omzetting van koolzuur in water, zuurstof en plantevoeding (fotosynthese) steeds minder. Dus ook de produktie van biomassa.

Waarom verkwisting?

Wie beseft eigenlijk dat de technische mogelijkheden en de wetenschap waarover onze generatie beschikt, het beter dan ooit tevoren mogelijk maken om „een paradijs op aarde" te realiseren? Ook de „economisch exploiteerbare" voorraden aardse hulpbronnen zijn, ondanks de haast fanatieke verspilling sinds het begin van de industriële revolutie, nog groter dan wat tot nu toe in totaal verbruikt is. Het realiseren van een menswaardiger wereld wordt echter bedreigd door de exponentiële groei van het verbruik van de eenmalige grondstoffen: het ieder jaar zoveel meer daarvan gebruiken dan het voorafgaande jaar en dat steeds maar voortgezet. Dat doet de voorraden zo gevaarlijk snel verminderen, terwijl bij een verstandig beheer, een effectiever, niet-verkwistend produktiesysteem en een rechtvaardiger verdeling nog veel generaties er gebruik van zouden kunnen — en dus moeten — maken.

Dr E. F. Schumacher, Engels econoom van Duitse origine, sprak er al in 1973 zijn verbazing over uit dat de ondoelmatigheid van de moderne industrie zo weinig wordt opgemerkt. Het meest opvallende aan deze industrie is volgens hem dat zij zoveel nodig heeft en, ondanks haar ogenschijnlijke doeltreffendheid, zo weinig tot stand brengt. Als voorbeeld nam hij de USA, op het gebied van de industrie het meest ontwikkelde en meest nagevolgde land. Met een bevolking van ca 220 miljoen telt dat land ca 5% van de mensheid. Met slechts ca 58 inwoners per km^2 (wereldgemiddelde ruim 70, Nederland 440 inwoners per km^2) en in zijn geheel gelegen in de zeer gunstige noordelijke gematigde zone, behoort het tot de dunst bevolkte gebieden van de wereld.

(Als de USA de helft van de totale wereldbevolking zou herbergen dan zou de bevolkingsdichtheid ongeveer gelijk zijn aan die van Engeland!) De USA heeft dus niet het nadeel van te veel mensen en te weinig ruimte. Ook is er geen gebied dat voortreffelijker en rijker hulpbronnen heeft dan de USA, hoewel er al veel is opgemaakt. (Steenkool in miljoenen tonnen: USA, 542, USSR 484, China 360, Engeland 145; aardgas in miljard m^3. USA 9250, West-Europa 5100, Oost-Europa incl USSR 18200, China 600; olie in miljoen m^3: USA 5200, West-Europa 300, Oost-Europa incl USSR 9500, China 200, Midden Oosten ruim 100.000; economisch winbare wereldvoorraad uranium: USA 27%, Australië 17%, Zuid-Afrika 10%). En toch kan het industriële systeem van de USA niet bestaan van de eigen hulpbronnen. Om zich te verzekeren van grondstoffen moet het zijn invloed uitstrekken over de hele we-

reld. Want die ca 5% van de wereldbevolking die in de USA leeft, heeft ruim 40% van de primaire hulpbronnen van de hele wereld nodig om in stand te blijven. En toch slaagt zij er nog niet in alle inwoners voldoende voedsel te verschaffen, want zo'n 25 miljoen Amerikaanse burgers leven op de hongergrens.
De USA samen met de andere westerse industrielanden, incl Japan, Australië en Zuid-Afrika, totaal ca 30% van de wereldbevolking, verbruikt maar liefst 80% van de wereldenergieproduktie, de andere 70% van de wereldbevolking moet het met de resterende 20% doen. Wat moeten die met zo'n inefficiënt verkwistend industrieel systeem beginnen?
De eerste eis die volgens prof dr G. Poeth aan de economie gesteld mag worden is: het vermogen tot overleven van individuen en samenlevingen te versterken; dezelfde eis moet naar mijn mening worden gesteld aan het produktiesysteem.

Schokgolven
De eerste grote schokgolf stortte zich over de wereld uit toen het besef begon door te dringen van de eindigheid van de aarde: pijnlijke ontnuchtering na de droom van eindeloze groei binnen de grenzen van de biosfeer. De tweede pijnlijke schok kwam in de vorm van een energiecrisis: de begrensdheid van de fossiele grondstoffen en de onevenredige verdeling daarvan in beperkte regio's. De derde schokgolf begint al zicht- en voelbaar te worden: de vergiftiging van het leefmilieu. Water en lucht staan op de hele wereld met elkaar in verbinding, zodat vergiftiging op één plaats (bv de toenemende aantasting van alle leven in de oceanen) zich uiteindelijk over de hele wereld uitstrekt. Moeten we wachten tot de concentratie zo groot is, dat we de leefbaarheid van de wereld onmogelijk hebben gemaakt?
Wij leven alsof er na ons geen wereld en mensen meer over hoeven te zijn. Wij moeten echter beseffen dat we invloed op de toekomst kunnen uitoefenen mits we ons realiseren dat het heden niet onveranderbaar is. Inzicht in problemen is de eerste stap naar oplossingen. Het is dringend noodzakelijk om naar andere mogelijkheden om te zien, zowel wat betreft de energievoorziening als de inrichting van de samenleving. Het belang van de energievoorziening is niet te onderschatten, omdat de vervuiling van het milieu voor een heel groot deel veroorzaakt wordt door het verbruik van energie door de industrielanden. Daarom dient er in de zeer nabije toekomst een internationaal overgangsproces naar andere energietechnologieën tot stand te komen.

Criteria voor verandering
Als we de leefbaarheid van de wereld voor mensen in stand willen houden, zullen we moeten nagaan wat de voorwaarden waren op grond waarvan menselijk leven kon ontstaan.
Evenals het overgrote deel van alle levende wezens leeft de mensheid in de biosfeer (de dunne laag van ca 250 meter onder de zeespiegel tot ca 150 meter boven het aardoppervlak). In dit milieu wordt door de werking van de zonne-energie op de groene

plantedelen de voor dier en mens onmisbare zuurstof gevormd. Om ons daarvan een duidelijker begrip te vormen moeten we teruggaan naar de tijd toen er nog geen mensen op aarde leefden. In die oertijd bevatte de atmosfeer om de aarde geen vrije zuurstof maar alleen in gebonden vorm (oa in koolzuurgas en waterdamp). Omdat leven aan de ultraviolette straling van de zon te gronde zou gaan, kan in een haast zuurstofloze atmosfeer geen leven bestaan. Alleen een beschermende laag ozon (onder invloed van elektrische ontladingen, bv bliksem, ontstaan uit zuurstofatomen) in de buitenste lagen van de atmosfeer kan die gevaarlijke straling tegenhouden. Eencellige bacterie-achtige micro-organismen en in het bijzonder de blauw-groene algen hebben de giftige oeratmosfeer gezuiverd doordat zij voedsel konden maken uit water, koolzuurgas en zonlicht — het proces van de fotosynthese. Deze zuivering door het binden van het gif en het vuil in ertsen en het vrijmaken van zuurstof en waterstof ging zover dat grotere plantesoorten konden ontstaan en voldoende vrije zuurstof kon worden gevormd om het leven van dieren — en uiteindelijk ook mensen — mogelijk te maken.

Energie is onmisbaar voor mensen om zich te vrijwaren van gebrek, zich te beschermen tegen onbarmhartige natuurkrachten en zich de middelen te verschaffen voor een verzorgd bestaan waarin zij hun mogelijkheden tot ontwikkeling kunnen brengen. Juist nu maatschappelijke beslissingen moeten worden genomen ten aanzien van de energie-voorziening is het belangrijk om de vraag te stellen of de (tot voor kort als onuitputtelijk ervaren en spotgoedkope) energie en het daarmee samenhangende royale en verkwistende gebruik, de wereld veiliger en behaaglijker heeft gemaakt. In het voorgaande is wel gebleken dat eerder het tegendeel het geval is. Daarom dienen wij nu na te gaan wat de criteria voor de te ontwikkelen mogelijkheden zijn:

o het beperken van de nadelen en risico's tot onze eigen generatie en die niet afwentelen op mogelijke toekomstige generaties

o het verkleinen van ieders materiële afhankelijkheid en het bevorderen van ieders persoonlijke ontplooiing

o het stimuleren van de persoonlijke en de gemeenschappelijke vrijheid en het aanvaarden van verantwoordelijkheid voor het eigen aandeel daarin

o bij het bepalen van onze behoeften en het handelen uitgaan van de stelling dat wat wij voor onszelf verlangen de mogelijkheid moet openlaten dat ook de anderen dat zouden kunnen realiseren (wanneer zij dat zouden willen)

o het gaat er niet om dat gedaan wordt wat technisch mogelijk is, maar dat gerealiseerd wordt wat in de levensbehoeften van de wereldbevolking voorziet, door de overgrote meerderheid gewenst wordt en technisch mogelijk is. (Mahatma Gandhi leerde al dat er zeker voldoende is voor ieders behoeften maar nooit voldoende voor ieders begeerten).

o terugkeren naar de natuurlijke kringloop die het leven op aarde al twee miljard jaar in stand heeft gehouden op basis van het gegeven dat geen enkel levend wezen een stof produceert die niet kan worden afgebroken. (Alleen de mens produceert sinds

kort zulke stoffen, die bovendien bij opname door levende wezens boven een bepaalde dosis — ook voor de mens — schadelijk, soms zelfs dodelijk zijn)
o aangezien de mensheid zijn levensmogelijkheden dankt aan het bestaan van planten en dieren (zonder fotosynthese geen zuurstof en geen voedsel) kan menselijk voortbestaan alleen maar verzekerd worden door het bevorderen van het voortbestaan van planten en dieren.
o de natuur is niet onderworpen aan de mens maar de mens behoort tot, is onderdeel van, de natuur. Daarom dient de natuur omgezet te worden van beheersen in beheren van de natuur.

Europese afwijking
Een verklaring voor het feit *„dat we door het winnen van de veldslag tegen de natuur dreigen de strijd voor eigen levensbehoud te verliezen"* (Stewart L. Udall, 1967) kan wellicht gevonden worden in *„de Europese afwijking van het algemeen menselijk patroon"* (Jan Romein). De fundamentele overeenkomst tussen de Afrikaanse, Vroeg-Amerikaanse, Aziatische en Middeleeuwse culturen kan het „algemeen menselijk patroon" worden genoemd en de Europese geschiedenis na de Middeleeuwen als een afwijking daarvan. Eén van de kenmerken van deze Europese afwijking is dat men zich geen deel van de natuur voelt, maar zich tegenover de natuur plaatst doordat de houding ten opzichte van de natuur objectief is. Andere kenmerken zijn oa: exacte waarneming, techniek, organisatie, burgerij, individualisme, kapitalisme, nationalisme en een ander tijds-, arbeids-, autoriteits-, en vooruitgangsbegrip. Dit alles liep tenslotte uit in de industriële revolutie die in het „algemeen menselijk patroon" van de vroege culturen volslagen ondenkbaar is. *Met de overname van deze Europese afwijking door de rest van de wereld hield de afwijking op afwijking te zijn. In beginsel heeft de Europese afwijking over het algemeen menselijk patroon gezegevierd. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat deze overwinning de wereld op de rand van de milieuvernietiging heeft gebracht.*
„Het blijkt nu dat de periode van snelle groei van bevolking en industrie in de laatste honderd jaar één van de meest abnormale fases is in de geschiedenis. Het is maar een kleine overgangsperiode tussen twee veel langere tijdperken die zo langzaam van groei waren en worden, dat ze eigenlijk moeten worden beschouwd als periodes van niet-groeien. De komende periode van niet-groeien biedt ons geen onmogelijke biologische of fysische problemen, wèl een noodzaak tot fundamentele herziening van die aspecten van ons tegenwoordige economische en sociale denken die zijn voortgekomen uit de illussie dat de groei die deze tijdelijke periode heeft getypeerd, permanent kan zijn. Aarde en hulpbronnen zijn beperkt en na de energieverslindende twintigste eeuw zal een tijdperk komen waarin alleen met zonne-energie kan worden gewerkt" (Committee on Resources and Man, Amerikaanse Nationale Academie van Wetenschappen, 1973).

Doemdenken of toekomstdenken

Het ecologische probleem — uitputting, vervuiling en bederf van onze natuurlijke omgeving — evenals het energieprobleem kunnen wij met Piet Spigt in laatste instantie morele vraagstukken noemen: „aan de ene kant komt het kortzichtige immorele verzet tegen matiging en redelijkheid, anderzijds de strijd voor behoud van het leven op aarde. Op de achtergrond van onze houding in de wereld van produktie en consumptie gaat het uiteindelijk om de keus tussen maat, zorgvuldigheid en waardigheid of overmoed, ongeremdheid en brutaliteit. Het is de onmiskenbare plicht van een zedelijk bewust wezen, dat wij mensen beweren te zijn, om de leefomgeving in stand te houden en het bestaan voortzetting te gunnen. In dit licht dienen we bereid te zijn alles ter discussie te stellen: oa onze welvaart, ons welzijn, de noodzaak van werkgelegenheid, het beheer van de media en de reclame, de grenzen van de verplaatsingsdrang, met de vraag of het redelijk en zedelijk verantwoord is zoals we er nu mee leven. Het gaat om de inzet tegen de vernietigende bewapening, de brutale uitputting van grondstoffen, de blinde produktie — met overbodige dierproeven en verachtelijke exploitatie van dierlijk leven voor twijfelachtige consumptie en menselijke arbeidskracht — en voor solidariteit en eerbied voor alle leven."

Terecht stelt Jan Launspach in „Materiaal voor hoop", dan ook: „*Als niet veel mensen bereid zijn met kracht aan fundamentele veranderingen mee te werken loopt het onherstelbaar fout. Juist zij die van zulke redeneringen niet serieus kennis willen nemen en vooral degenen die ze demagogisch in diskrediet brengen, zijn doemdoeners. Met hun geruststellend en dikwijls gezaghebbend gebabbel, dragen zij ertoe bij onheil over ons heen te halen dat vermeden kan worden als we bereid zijn onze ogen open te zetten voor de gevaren zonder ons in paniek te laten brengen*". En met prof dr J. P. van Praag kan gesteld worden dat het onwetenschappelijk is te veronderstellen dat alle problemen oplosbaar zijn. De aarde is eindig, de natuurlijke bronnen zijn eindig, het opnemingsvermogen van het milieu is eindig. Het komt er op aan deze eindigheid te eerbiedigen door het leven zin te geven in de eindigheid.

Bij de begrippen ontwikkeling en onder-ontwikkeling wordt ten onrechte uitgegaan van het verschil in kennis en materiële hulpmiddelen. Hiermee worden de industriële welvaartsstaten bestempeld als voorbeelden voor de arme derde wereldlanden, die onderontwikkeld geacht worden en ontwikkeld zouden moeten worden. Ontwikkeling is echter minder een kwestie van materiële omstandigheden dan van mogelijkheden voor persoonlijke deelname aan het proces van het leren begrijpen en omvormen van de natuur — op ecologisch verantwoorde wijze — en van de gemeenschap. Een proces, waarbij de persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling op elkaar inwerken. Waar de maatschappij, de economie en de politiek zodanig georganiseerd zijn dat ze de kansen op persoonlijke deelname en op levensvervulling zo groot mogelijk maken, zowel voor het individu als voor de collectiviteit, is sprake van ontwikkeling. Ontwikkeling is ontplooien van persoonlijke en sociale verbeelding door gezamenlijk doelen vast te stellen, middelen en wegen te zoeken

om die te benaderen, leren wat sociaal legitieme behoeften zijn en die naar vermogen te bevredigen.
Onderontwikkeling daarentegen uit zich door afhankelijkheid van kant-en-klaar geleverde oplossingen. *„Ontwikkeling kan niet worden herleid tot economische groei, hoe onontbeerlijk die ook mag zijn voorzover zij leidt tot maatschappelijk aanvaardbare resultaten. Verkeerd gerichte ontwikkeling beheerst vele samenlevingen in zowel de industrielanden als de derde wereld. Er is daarom een alternatieve ontwikkeling in de industriële welvaartsstaten vereist ter wille van de mensen daar en ook om de ontwikkeling in de derde wereld reële mogelijkheden te bieden"* (stellingen uit het IFDA-rapport van de VN, 1980).
Zoals het begrip „ontwikkeling" opnieuw geformuleerd moest worden om ombuiging van de crisis waarin de wereld verkeert mogelijk te maken, zo dient ook het begrip „vooruitgang" herzien te worden. Terecht signaleerde prof Casimir in het geciteerde gedeelte uit zijn rede het dubieuze van de technische vooruitgang, zoals die tot voor kort werd gedefinieerd. Naar mijn inzicht kan er pas gesproken worden van vooruitgang als de persoonlijke vrijheid en ieders medebeslissingsrecht er bij gebaat is, zo mogelijk er door vergroot wordt. En dat is lang niet altijd een technische kwestie. Het wordt tijd dat we ons vooruitgangsgeloof en het huidige doemdenken omvormen tot toekomstdenken en handelen!

HAN DE VRIES

Ingezonden brief

In *Rekenschap* van juni 1981 stelt J. P. Mazure, dat ik in mijn artikel „Humanistische levensovertuiging, ethiek en politiek" laat zien, dat ik het verschil niet begrijp tussen ethiek en politiek. In wat nu volgt hoop ik duidelijk te maken, dat het geen kwestie is van niet begrijpen, maar van met redenen kiezen voor een andere opvatting.

Mazure stelt[1] dat je bij elke politieke kwestie twee vragen kunt stellen: de vraag naar de doelen op lange termijn die zouden moeten worden nagestreefd, en de vraag naar de beste middelen om die doelen te bereiken. Bij het antwoord op de eerste vraag zijn ethische overwegingen van grote invloed; dat op de tweede vraag hangt af van de overweging en afweging van de te verwachten feitelijke gevolgen van het hanteren van de verschillende middelen waaruit gekozen kan worden. Het HV zou zich alleen over ethische vragen, dus over vragen van het eerste soort moeten uitspreken, en niet over vragen van het tweede soort, vragen waarin hèt politieke aspekt overheerst. Ik zal nu proberen aan te geven waarom ik dit standpunt niet deel.
Er bestaan meerdere normatieve theorieën van de ethische plicht. Een goed overzicht wordt gegeven in hoofdstuk 2 en 3 van W.K. Frankena's *Fundamentele ethiek.*[2] Met Mazure en Frankena ben ik van mening dat de ethische plicht nauw verbonden is met het nut van het algemeen.[3] Als men het nut van het algemeen (het eigen nut daarbij inbegrepen) als *enige* uiteindelijke kriterium hanteert, kiest men voor een zogenaamde utilistische normatieve ethische theorie.[4] Ik zal me in mijn betoog eerst konsentreren op de utilistische denkwijze.
In een *utilistische* redenering kan men drie fasen onderscheiden. Ten *eerste* heeft men, anders is men geen utilist[5], gekozen voor het uitgangspunt dat de fundamentele vraag die men bij het nemen van ethische beslissingen moet stellen, is: welke keuzemogelijkheid levert waarschijnlijk het grootst mogelijke overwicht van het goede over het kwade op (of het kleinst mogelijke overwicht van het kwade over het goede) voor alle mensen (bij sommigen: voor alle levende wezens)? Maar om een utilistische theorie te kunnen toepassen moet men ten *tweede* ook ingevuld hebben wat men als goed (en kwaad) op zich beschouwt. Over deze theorie van de niet-morele waarde kunnen utilisten (ook humanistische) onderling sterk van mening verschillen. De een kan bijvoorbeeld vinden, dat alleen dát „nuttig" is of tot welzijn strekt, wat tot zo groot mogelijk geluk bijdraagt. De ander kan bijvoorbeeld met S. de Beauvoir van mening zijn, dat het uiteindelijk niet om geluk maar om vrijheid

gaat.[6] Weer een andere utilist kan i.p.v. een monistische een pluralistische theorie van de niet-morele waarde hebben, waarin bijvoorbeeld geluk en vrijheid beide goed op zich zijn. Een *derde* fase in een utilistische redenering is het opstellen en/of beoordelen van prognoses over de redelijkerwijs te verwachten gevolgen van de vóórliggende keuzemogelijkheden. De te verwachten positieve en negatieve gevolgen moeten dan voor elke mogelijkheid samengenomen worden en de mogelijkheden moeten dan tegen elkaar afgewogen worden. Het spreekt vanzelf dat twee utilisten (ook indien beide humanistisch) die dezelfde theorie van de niet-morele waarde gekozen hebben, een verschillende prognose het aannemelijkst kunnen vinden, en zo tot verschillende eindkonklusies kunnen komen over wat in konkreto de beste keuze is.
Mazure zegt nu dat de beslissing over welke prognose t.a.v. de te verwachten gevolgen van partiële eenzijdige ontwapening de beste is, een politieke keuze is, en geen ethische, omdat „feitelijke overwegingen en afwegingen hierbij beslissend zijn".[7] Dat deze keuze mede een politieke keuze is, zal ik natuurlijk niet ontkennen. Dat het niet mede een ethische keuze is, wil ik echter bestrijden.
Zijn belangrijkste argument is dat de derde fase in een utilistische redenering even onlosmakelijk bij die redenering hoort als de eerste en de tweede fase. Het komt mij willekeurig voor om te zeggen dat alleen de eerste en tweede fase ethische fasen zijn en de derde niet. Dit te meer, omdat het belangrijkste voordeel van een utilistische theorie boven een gezindheidstheorie en een puur deontologische[8] normatieve handelingstheorie is, dat de gevolgen van ethische beslissingen voor het welzijn van de mensen (hoe dan ook gedefinieerd) er zoveel moeilijker in verwaarloosd kunnen worden. Door ethische en politieke beslissingen te scheiden via een institutionele taakverdeling ondergraaft men het belangrijkste voordeel van een utilistische theorie. Ethici en „geestelijken" kunnen weer onomstreden de gevolgen van bepaalde waarden, normen en doelstellingen negeren, en politici, aktievoerders en „doeners" kunnen zich weer gemakkelijker beperken tot korte-termijn-overwegingen, eigen groepsbelangen en middelen voor traditioneel geaksepteerde doelstellingen. De scheiding tussen theorie en praktijk, tussen ideaal en werkelijkheid wordt geïnstitutionaliseerd. „Als het doel juist is (voorkoming van een kernoorlog) welke middelen zijn dan zowel *effectief* als moreel *aanvaardbaar* om dat doel te bereiken? Deze vraag zou een vraag moeten zijn voor ethicus en politicus beide. Zolang echter (zoals nu veelal het geval is) ethici zich beperken tot vragen van morele aanvaardbaarheid en politici zich tot die van de effectiviteit, is een gesprek bij voorbaat tot mislukken gedoemd."[9]
Niet alle humanisten denken utilistisch. In diskussies met mede-humanisten is mij gebleken dat met name (atoom)pacifisten onder hen nogal eens *puur deontologisch* denken. Dit zijn vaak humanisten met een Kantiaanse protestants-christelijke achtergrond. Het is ethisch onaanvaardbaar, zeggen ze[10], dat onschuldige mensen gegijzeld worden om wat voor doel dan ook te bereiken. Kernwapens treffen altijd

onschuldige mensen, zelfs tot aan dan nog niet verwekte mensen toe. Dit geldt ook voor „kleine", „taktische" kernwapens gericht op „militaire" doelen. De NAVO gijzelt met behulp van kernwapens grote aantallen Oost-Europese mensen, terwijl de NAVO nota bene benadrukt dat die mensen geen invloed hebben op het beleid van hun overheid. Onschuldige mensen konstant met dood, verminking en ellende bedreigen is op zich zo iets afschuwelijks, onredelijks en mensonwaardigs, dat mag gewoon niet. Niemand mag er, ethisch gezien, op wat voor manier dan ook aan meewerken dat zo iets gebeurt. Geen enkele Nederlander mag meewerken aan produktie, plaatsing, transport, bewaking en gebruik van kernwapens, *wat de gevolgen ook zijn.* Ook al brengt het een wereldoorlog met kernwapens dichterbij. Iemand die zo denkt en vindt dat politici ook zo moeten denken, neemt m.i. een onverantwoordelijk standpunt in. Iemand die zo denkt, maar vindt dat politici dit ethische standpunt naast zich neer mogen leggen, wanneer ze in funktie zijn, kreëert een kloof tussen ethiek en politiek. Ook dat is m.i. een onverantwoordelijk standpunt.

Een deontologische theorie kan wel zinvol zijn, maar dan als korrigerende aanvulling op een utilistische theorie. Men wijst er dan op dat het bij ethische beslissingen *niet alleen* gaat om het optellen van de hoeveelheid welzijn en onwelzijn voor alle mensen die elke keuzemogelijkheid oplevert, *maar ook* om een rechtvaardige verdeling van welzijn en onwelzijn over allen.[11] Frankena noemt dit soort theorie *gemengd deontologisch,* in onderscheid van de puur deontologische theorieën. Ik denk dat alles, wat ik bij de utilistische redenering over het onderscheid ethiek-politiek te berde gebracht heb, ook geldt voor de gemengd deontologische wijze van denken.

De konklusie kan zijn, dat Mazure mij er tot nu toe niet van heeft overtuigd, dat het *wel* tot de taken van het HV behoort om uitspraken te doen over zaken als abortus, euthanasie, bidden in de gemeenteraad en subsidie aan de Bond tegen het Vloeken, en *niet* over zaken als boykotmaatregelen tegen landen die mensenrechten ernstig en stelselmatig schenden, eenzijdige ontwapeningsstappen als poging om een tweezijdig proces van ontwapening op gang te brengen, en de mate en aard van de gerichtheid van financiële steun van de overheid aan ondernemingen. Naar mijn inzicht moet het HV niet slechts optreden „als het gaat om geestelijke zorg voor het individu"[12], maar ook als het gaat om geestelijke zorg voor de samenleving.

PETER DERKX

Noten:

1. *Rekenschap,* jrg. 28, nr. 2, juni 1981:85-86; *Humanist,* 15-6-1980:9; „Het humanisme tegenover de sociaal-culturele situatie in de wereld", *Het humanisme in de moderne wereld,* Utrecht, HV, 1965:11-12.
2. Assen/Amsterdam, Van Gorcum, 1978. Voor wie minder last heeft van Engels dan van druk- en vertaalfouten: *Ethics,* Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1973 (2nd ed.). Ik verwijs in deze bijdrage naar de Nederlandse uitgave.
3. J. P. Mazure, „Ethiek en het nut van het algemeen", *Rekenschap,* jrg. 6, nr. 2, 1959:50-56; Frankena:51-52.
4. Over dat „enige" laat Mazure zich niet zo uit. Als Mazure in 1959 in deze zin utilistisch dacht, dacht hij in ieder geval regel-utilistisch (in Frankena's terminologie).
5. In Frankena's definitie. Zie Frankena:18, 39.
6. *De tweede sekse,* Utrecht, Bijleveld, 1978 (6de druk):24-25.
7. *Humanist,* 15-6-1980:9.
8. Voor het onderscheid tussen puur deontologische theorieën en gemengd deontologische theorieën zie Frankena:17, 50-51. Wie geïnteresseerd is in een poging om een zuiver deontologische theorie toe te passen op het probleem van de nukleaire afschrikking, verwijs ik naar D. Lackey, „Ethics and nuclear deterrence", in J. Rachels, ed., *Moral Problems,* New York enz., Harper & Row, 1975:341-345.
9. G. Manenschijn, „Egoïsme als principe in de ethiek", *Nederlands Theologisch Tijdschrift,* jrg. 35, nr. 1, januari 1981:58. Overigens zou de vraag waar dit citaat mee begint, m.i. een vraag moeten zijn voor alle mensen, en niet alleen voor ethici en politici.
10. Ik werk nu de regel-versie uit van een zuiver deontologische theorie. De akt-versie, die je bij veel op het existentialisme georiënteerde humanisten tegenkomt, laat ik verder voor wat zij is. In een akt-deontologische theorie worden ethische beslissingen eigenlijk ook niet gerechtvaardigd (zie Frankena:28-29).
11. Frankena:17, 47-50. Ook *A Theory of Justice* van J. Rawls is een voorbeeld van een gemengd deontologische benadering.
12. Mazure, 1965 (zie noot 1):11.

Boekbespreking

Coen Honig, Marinus van den Berg, Aukje den Broeder
„Geestelijke Verzorging en Pastoraat", Van Loghum Slaterus, 1980

In dit cahier beschrijven een dominee, een R.K. pastor en een humanistisch raadsvrouwe, resp. werkzaam in een psychiatrische inrichting, een verpleegtehuis en een bejaardenhuis, wat geestelijke verzorging en pastoraat voor oudere mensen voor hen betekent. Zij doen dit aan de hand van de weergave van gedeelten uit gesprekken met mensen en naar aanleiding van andere persoonlijke ervaringen.

Behalve hun visie op wat volgens hen kenmerkend is voor het werk komen bij elk van hen verschillende aspekten van de geestelijke verzorging en pastoraat naar voren.
Coen Honig (dominee) schrijft over liturgie, gebed, bijbellezen, stervensbegeleiding.
Marinus van den Berg (de R.K. pastor) heeft het over omgaan met emoties, eigen onzekerheden van de pastor, sacrament der zieken.
Aukje den Broeder (hum. raadsvrouwe) beschrijft het leven in een bejaardenoord en vertelt over gespreksgroepen en vrijwilligerswerk.

Bij het lezen van dit boek heb ik mij gekoncentreerd op de vraag wat er nu overeenkomstig en wat verschillend was in de wijze van werken en doelstelling van deze drie geestelijke verzorgers. Opvallend was dat alle drie *deze* mens in *deze* situatie op *dit* moment centraal stellen, met *zijn* behoeften en *zijn* doelstellingen. En allen hem de veiligheid en gelegenheid willen geven zichzelf en zijn situatie te begrijpen en te interpreteren.
Dat het gaat om *zijn* leven en keuzen, om *zijn* gekozen of te kiezen weg. En dat alle drie geestelijke verzorgers bij hem willen staan en hem willen bijstaan in een gevoel van verbondenheid.
Toch is hiermee nog niet alles gezegd.
De eigen levensovertuiging en inspiratiebron van waaruit zij hun werk doen heeft invloed op de manier waarop dit kontakt verloopt en wat daarbinnen kan gebeuren.
Zo kan het bij Honig ook tot het pastoraat behoren wanneer de ander dit wil, dat de pastor niet alleen naast de ander gaat en staat in diens zoeken naar zichzelf, maar ook in diens pogen dichter bij God te komen en/of zijn verhouding tot God te definiëren of herdefiniëren. Hij (Honig) voelt zich op deze weg geïnspireerd door zijn geloof in Christus en laat zich leiden door Bijbelse motieven als de goede herder en de barmhartige samaritaan.
Voor Van den Berg staat het pastoraat in het teken van de *hoop*. Het gaat erom „de

mensen de hoop niet te ontnemen".
Deze hoop kan er zijn doordat je in het verhaal van Christus kunt lezen dat God je kent en aanvaardt zoals je bent. Uit dit verhaal kun je ook de hoop putten op een God die de breuk in je leven doet uitlopen op herstel.
Bij Van den Berg kan „jezelf vinden" dan ook zijn „jezelf vinden zoals je bedoeld bent" (door God).
Noemen Honig en Van den Berg naast de interne ordening van levenservaring en het zoeken naar de betekenis daarvan óók het kontakt God, bij Den Broeder gaat het uitsluitend om die interne ordening, om „de dingen in jezelf samen te brengen".
Toch behoort ook bij Den Broeder het praten over religieuze gevoelens te weten die „gevoelens van een verbondenheid met iets dat gevoeld wordt als iets dat groter is dan de mens zelf, waar misschien iets van uitgaat naar de mens toe en naar al het bestaande dat wij kennen".
Gevoelens die te maken hebben met het zoeken naar het „waarom" van het bestaan. Meer dan dat er bij Den Broeder binnen de geestelijke verzorging ruimte is om hierover te praten kan niet gezegd worden. Zijzelf stelt uitdrukkelijk dat zij niet de behoefte heeft zich al te zeer in de vraag naar het „waarom" te verdiepen en wil zich beperken tot het kennisnemen van wat de wetenschap heeft achterhaald ten aanzien van de historie van de aarde en wat daarop aanwezig is en wat buiten de aarde is waargenomen en onderzocht.
Zij werkt vanuit het gevoel van saamhorigheid met andere mensen, omdat we met elkaar op één aarde in dezelfde tijd leven en heeft de overtuiging dat ieder mens een aangeboren vermogen heeft om wat goed is te kunnen aanvoelen en beredeneren, te herkennen en te kiezen. En is er van overtuigd dat dat deel van de mens hem ook steeds tot dat kiezen zal dwingen.

Al met al een prettig leesbaar boekje dat laat zien wat geestelijke verzorging en pastoraat kán zijn, al zijn de verhalen te zeer persoonlijk gekleurd om te kunnen zeggen dat geestelijke verzorging en pastoraat dus zó is.

MARIANNE WIMMERS

Losse notities

Als niemand z'n kritiek uit, alles maar aanvaardt, denken de bazen, de directeuren waarachtig nog, dat zij het goed doen. Om dit te voorkomen bij de bioscoopdirecties een aanval op hen, van onder uit de zak. Wie weet zullen enkele directeuren dit lezen of ervan horen en wie weet zullen zij zich onprettig voelen en dat is de bedoeling.

Het gaat over het voorprogramma. Vroeger zag je het wereldnieuws, een tekenfilm of een documentaire en dan een aantal bewegingloze reclames. Na een korte pauze — „ijs, bier, limonade" — de hoofdfilm (over de tijd van de variéténummers, de orkesten en de bioscooporgels zal ik het niet hebben, dat alles is te lang geleden en ze waren maar in enkele grote theaters te zien en te horen). En hoe zijn de voorprogramma's nu? Onder oorverdovende muziek zie je talloze billen in Levi's broeken van jonge mannen, die kennelijk op de versiertoer zijn en van meisjes, die geen enkel bezwaar hebben om versierd te worden. Ik denk niet, dat wat oudere bezoekers — en die zijn er toch ook — spoorslags zulke broeken gaan kopen. Dan klimmen mooie nietsnutten van beiderlei kunne in het want van kolossale zeiljachten en rusten daarvan uit met colaflessen aan hun monden. Een welverdiende rust. Daarna schreeuwt een pop-zanger de Rocky-montainsvallei vol om ons bepaalde filtersigaretten aan te zingen en dan... maar ik moet ophouden met mijn kritiek op de aard van de reclamefilms. Ook als zij goed waren; ik ga niet naar de bioscoop om van die dingen te zien. Na deze films volgt de rubriek: „Binnenkort in dit theater". Gillende sirenes, auto-ongelukken, schietpartijen, brandende wolkenkrabbers, ongeschoren boeven, science-fictionfiguren in blauwe ruimtepakken, achtervolgingen en verkrachtingen, je weet dan zeker, dat je daar niet naar toe zult gaan. Daarna komt het woord *pauze* op het doek en met ijs kan je bijgebracht worden van het voorprogramma.
Nu weet ik best wat de bioscoopdirecties op deze kritiek zullen antwoorden. Het nieuws heeft geen zin meer, want dat ziet men op de t.v. en de reclamefilms zijn nodig om in de concurrentiestrijd met de t.v. het hoofd boven water te kunnen houden. Accoord, maar dat is geen voldoende excuus om de bezoekers zo te bedelven onder die barre nonsens. Ik doe een suggestie. Laten de bioscoopdirecties met deze voorprogramma's ophouden en laten ze alleen de hoofdfilms vertonen. Er zouden dan zeker drie voorstellingen meer gedraaid kunnen worden en de recettes zouden het verlies kunnen goedmaken. Een gang naar de bioscoop zou weer aantrekkelijk

worden, waar die nu, door het voorprogramma, een kwelling is. Misschien is dit plan het overwegen waard.

Joris Vriamont

Bij het antiquariaat Kok, in de Hoogstraat in Amsterdam, zag ik, tot mijn vreugde, een stapel liggen van een boek, waar ik lang naar had gezocht; *Verzameld proza* door Joris Vriamont. Vroeger had ik een exemplaar gehad van zijn: *De exploten van Tabarijn*, maar zijn andere opstellen had ik nooit te pakken kunnen krijgen. Nu kon ik ze lezen, *Sebbedee*, *Sabat*, *December* en de *Exploten*. A. Roland Holst schreef in zijn inleiding: „Niet zelden heb ik, lezende, het geluk beleefd van te worden meegesleept door een meerdere met wien ik mij toch wel verwant mocht voelen. Maar ik had het genot niet willen missen van te worden overrompeld en uit mijn veld geslagen door een ander, die niet in mijn verlengde leeft, maar die mij van uit een zijweg besprong en die mijn taal van onzalige zekerheid onzeker maar niet onzalig tot zwijgen bracht".

Veel is er niet gepubliceerd over de Vlaming Joris Vriamont, geboren in 1896, gestorven in 1961, de vriend van August Vermeylen, James Ensor en Maurice Ravel. Zijn proza omvat niet meer dan de genoemde verhalen, daarnaast vertaalde hij Prozagedichten van Van de Woestijnen in het frans en werk van Claudel in het nederlands. Zijn invloed op het kulturele leven in Vlaanderen van na de Eerste Wereldoorlog moet groot geweest zijn, even groot misschien als die van Vermeylen. Ik schrijf de eerste alinea van *Sebbedee* over: „Sebbedee was molenaar te Sinte Kwintens-Lennik. Uit het loergat van zijn molen omvademde hij de uitgestrektheid en de vereenzaming had hem de betrekkelijkheid der systemen geleerd als ook het inzicht in veel dingen gegeven.

Struis als de stam van een es was hij, een man van pezen zie-je, lang niet pas geperst, gebouwd van een andere bast dan die waarvan men fluiten snijdt en het was niet hij die men uitzond met een snuifken zout om de mussen na te zetten. Zwijgen was zijn zoetste wijsheid en weinig stoorde hij zich aan kostuimen en kristallizaties welke in Kamtsjatka voor hoogste deugden werden aangeprezen en elders voor laakbaar beschouwd als staande op de zelfkant der immoraliteit, waarden die in de grond alle overeenkomst vertoonden voor een buitenstaander die ze bekeek vanuit Sirius of nog van dichterbij".

Vriamont schrijft proza uit graniet gehouwen, vast en duidelijk, zonder één vaag woord of een uit armoede gebruikt bijvoeglijk naamwoord. Elk beeld is oorspronkelijk en staat vast, als muziek van Händel doet zijn taal aan. Daarbij is het proza van deze echte libertijn van a tot z doortrokken van verfijnde humor. Ik hoop, dat u zijn verhalen kent, zo niet, dat u ze zult lezen, langzaam en niet te veel achter elkaar, want u moet ze proeven.

H. BONGER

Auteurs in dit nummer:

Erik van der Hoeven is direkteur van de Stichting Wetenschappelijk Buro van D'66 en hoofdbestuurslid van het Humanistisch Verbond.
Jan Brandt Corstius is emeritus hoogleraar in de vergelijkende literatuurwetenschap en oud hoofdbestuurslid van het Humanistisch Verbond.
Wim van Dooren is filosoof, bijzonder hoogleraar filosofie vanwege de Stichting Socrates aan de Technische Hogeschool Delft en docent aan de Rijksuniversteit Utrecht.
Carel Uitenbogaard is maatschappelijk werker van origine, vanaf 1963 geestelijk raadsman bij de inrichtingen van justitie en sinds 1974 centraal geestelijk raadsman aldaar.
Han de Vries is grafisch ontwerper, als zodanig redaktielid van het tijdschrift Plan, hij heeft het Humanistisch Opleidings Instituut gevolgd en is aktief in het begeleiden van praatgroepen in het Humanistisch Verbond.
Peter Derkx is filosoof en docent filosofie aan het Humanistisch Opleidings Instituut.
Marianne Wimmers is docente theorie van het geestelijk werk aan het Humanistisch Opleidings Instituut.
Henk Bonger is historikus, auteur van de biografie van Coornhert en oud hoofdbestuurslid van het Humanistisch Verbond.

REKENSCHAP

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT VOOR WETENSCHAP EN KULTUUR

Redaktie:
Dr H. Bonger, Dr J. C. Brandt Corstius, Drs E. v.d. Hoeven, Mr Drs T. Jorna, P. Krug, Drs J. H. Mooren, Drs A. Nieuwland, Drs L. Reerink, Dr B. W. Schaper, Drs R. A. P. Tielman.

Redaktie-secretaris: Drs H. P. J. Boelaars

Druk: Storm BV, Utrecht
ISSN: 0034 - 37 49

Het abonnement loopt van 1 januari tot en met 31 december.
Abonnementsprijs f 32,50 (voor studenten en CJP-houders f 25,—);
losse nummers f 8,50.

REKENSCHAP is een uitgave van de Humanistische Stichting Socrates,
Oudegracht 152 - Postbus 114, Utrecht (tel.: 030 - 31 81 45).

Voor betalingen van donaties, kontributies en abonnementsgelden giro 58.22.93
t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.

De HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES,

een werkstichting van het Humanistisch Verbond:

om de doordenking van de wetenschappelijke en kulturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen

om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt

om door publikaties op wetenschappelijk nivo het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste f 35,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen

b. kontributie van tenminste f 17,50

Donateurs worden tevens als kontribuanten beschouwd.